

Eletir. O.

2679.

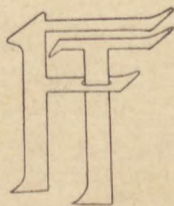

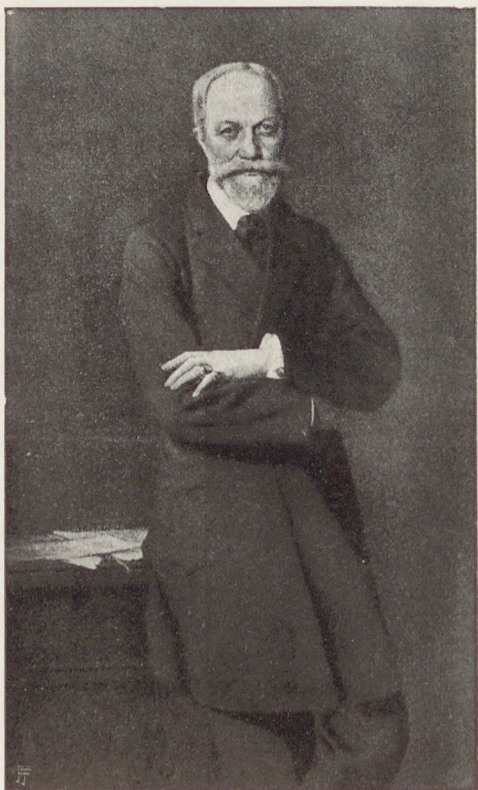
860

Jókai Mór önmagáról

Budapest, Franklin-Társulat

John Hay

587207

JÓKAI MÓR ÖNMAGÁRÓL

ÖNÉLETRAJZ ÉS EGYÉB EMLÉKEZÉSEK

1825—1904

BEÖTHY ZSOLT BEVEZETÉSÉVEL

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT
magyar irod. int. és könyvnyomda

1904

132814

MAGY. AKADEMIÁ
KÖNYVTÁRA

MTA
KIK

MAGY. AKADEMIÁ
KÖNYVTÁRA

R
1977

TARTALOM

	Lap
Önéletírásom. (1895) ~ ~ ~ ~ ~	1
A kis diák. (1831—1832) ~ ~ ~ ~ ~	53
Az első arany. (1841—1842) ~ ~ ~ ~ ~	69
Kecskeméti jogászévek. (1842—1843) ~ ~ ~	83
1848—1849 ~ ~ ~ ~ ~	99 ✓
Életem legszomorúbb napjai ~ ~ ~ ~ ~	177
Kovács János ~ ~ ~ ~ ~	239
Az én szinpadi életem. ~ ~ ~ ~ ~	247
Egy nap Arany Jánosnál ~ ~ ~ ~ ~	271
1875. február 18 ~ ~ ~ ~ ~	287
Az én fecskéfészke ~ ~ ~ ~ ~	295
Az én birói hivatalom ~ ~ ~ ~ ~	305
Töredelmes vallomás ~ ~ ~ ~ ~	317
A látható Isten ~ ~ ~ ~ ~	327
Negyven év viszhangja. (1883) ~ ~ ~ ~ ~	361

MO. 1473 AT

JÓKAI ÖNMAGÁRÓL.

Jeligém : «Minden emberben két ember lakik: egy rossz ember, meg egy jó ember. A rossz ember mindig okosat tanácsol, a jó ember mindig bolondot. Hanem aztán van egy magasabb hatalom, mely a bolondot mindig jóra fordítja . . .»

JÓKAI

A MAGYAR SZELLEM ÉLETÉBEN.*

Irta: *Beőthy Zsolt.*

Mikor tanszéke­met 1882-ben elfoglaltam, egyetemi tanári működésem küszöbén az a szomorú kötelesség hárult rám, hogy tanítványaimnak Arany János halálát jelentsem. Ezen a helyen meg kellett ér­nem azt a napot is, mikor ime annak a nagy triásznak, mely a magyar költői szellem legmagasabb emelkedését, legigazabb kifejezését és legfényesebb dicsőségét képviseli, utolsó tagját: Jókai Mórt gyászoljuk. Jókai a tegnapi napon este

* E kis rögtönzött előadást Jókai halálának első hírére, ez évi május 6-dikán mondtam egyetemi hallgatónak. E kötet bevezetésül a kiadó szíves kérésére engedem át. Jókai érdekesnél érdekesebb *önéletrá­si* adalékai között talán helyet foglalhat ez igénytelen közlemény, mely futólagos vázlatban azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy *a magyar nemzeti szellem életrajzá­nak* milyen mozzanata az, melynek neve: *Jókai Mór.* B. Zs.

kilencz óra után elhunyt. Az ő költői szelleme s ennek mindnyájunktól csodált tulajdonságai olyanok voltak, hogy talán elsősorban épen fiatal lelkek, érzésöknök és képzeletöknök frissességével a legfogékonyabbak irántok. Jókait, költői érzésének nemességével és erejével, képzeletének tündéries, ragyogó játékaival, leleményének kifogyhatatlan gazdagságával, humorának eleven szeretetreméltóságával: önök legjobban érthetik.

Ennek a költői szellemnek két vonása az, melyből a többi mind kifejthető és megérthető. Ez a két vonás: *magyarsága és ifjúsága*. Magyarsága, a melynek személyiségében, munkáiban, egész pályájában tipikus képviselője volt; és ifjúsága, melynek frissége, ereje, szeretetreméltósága, közvetlen melegsége hosszú pályáján sohasem lankadt, sohasem fogyott. Ezért mondom én, hogy Jókait, a költőt, önök, a magyar ifjúság élvezheti, értheti és ismerheti teljesen, tökéletesen. De Jókai történeti nagyságát, azt a föladatot, melyet ő a magyar közélet fejlődésében, a magyar irodalmi élet folyamában, politikai és költői eszményeink szolgálatában félszázadnál hosszabb idő alatt kifejtett, azt a szolgálatot mi, öregek, a kik tanúi voltunk munkái közvetlen benyomásának és hatásának, mi ismerjük csak teljes jelentőségében.

Költői egyéniségének jellemzésébe, fejtegetésébe nem bocsátkozom a gyásznak ebben a korai órájában; de történeti jelentőségét egy pár vonással kötelességemnek tartom az önök szemei elé állítani. Melyik az a hely, melyet a magyar irodalomtörténet írója Jókainak juttatni köteles? Tudjuk azt, hogy a magyar nemzeti léleknek költői képe a maga mélységében és igazságában a múlt évszázad közepén mi módon és kik által lett teljessé. A lelkesedésnek szilaj erejét, az érzésnek és gondolatnak föltétlen szabadságát Petőfi fejezte ki. A szemlélet hűségét, a rajznak ezen alapuló plasztikai erejét a múlt hősi eszményeinek varázsát Aranynak köszönjük. A magyar nép mesemondó-kedvének, a magyar néplélek humoros felfogásának és hangulatának bevonása az irodalom lélektani tényezői közé: Jókaira várt és Jókaival köszöntött be. Ha nyelvét tekintjük is, mit látunk? A mint a magyar néplélek különböző vonásai e lángelmék által fonódnak be egy új magyar költészet szervezetébe, irodalmi fejlődésünk legdicsőségesebb korszakában: épp úgy azok a tényezők is, melyekkel a magyar nép ennek a maga lelki képének teljességéhez és tökéletességéhez hozzájárult, azok a nyelvi tényezők is az országnak különböző tájékairól folydogáltak össze. A kún nép magyar nyelve

Petőfiben s a biharmegyei nép magyar nyelve Aranyban: a dunántúli nép magyar nyelvvel teljesedett meg Jókai lángelméje által. A dunántúli könnyen és enyhén omló s gyöngéd árnyalatokban talán a tiszainál gazdagabb magyar beszéddel egészítette ki Jókai azt az irodalmi nyelvet, a melyet talált. Ez a három lángelme nemcsak irodalmunk csúcspontján, költészetünknek uralkodó bércezen ragyog, hanem együtt, egyik a másikat kiegészítve, a legtalálóbbról és legtermészetesebb, legegyszerűbb és legteljesebb képét szolgáltatja annak a magyar léleknek, mely szülte és ihlette őket.

Jókairól bátran és habozás nélkül elmondhatjuk, hogy nincs egyetlen írónk, egyetlen költőnk, a kinek gazdagabb szókincse volna, mint Jókainak. És nincs senki, a kinek tehetsége által a magyar költői nyelvnek gazdagsága, majdnem teljes szókincse minden irányú hatását oly mélyen, oly tökéletesen kifejtette volna, mint Jókai szelleme által, az ő ezerhangú költészetében. Petőfivel és Arannyal ennek a nagy korszaknak triászát alkotja; és elmondhatjuk, hogy a mi a költői nyelv fölszabadítására, természetessé, egyszerűvé, zengőn és költőin magyarrá tételére nézve: Petőfi és Arany, ugyanaz a magyar elbeszélő prózának a nyelvére nézve: Jókai. A legere-

detibb költői szellemek bátor naivitásával és naiv bátorságával: *új stílt teremtett.*

Hát tágabb körben, a magyar közélet mezején ki volt ő nekünk? Egy regényének, a *Politikai divatok*nak bevezetésében ő maga azt mondja, hogy a mint a magyar költői, épp úgy a magyar magánéletnek minden körét százszoros és elszakíthatatlan kötelék fűzi a magyar közülethez. Ezt, a magyar költő és a magyar politikus közt irodalmunk kezdetétől fogva figyelemmel kísérhető, szembetűnő köteléket: a legerősebbnek, a leghatározóbbnak mutatja Jókai pályája is. Nem a politikusról kívánok szólni, csak egy-két rövid szóval az ő írói hatásának politikai jelentőségére mutatok rá.

Még a negyvenes évek elején kezd írni: első novellájával Petőfi fölléptének évében nyer pályadíjat; még úgyszólván résztvesz a nemzetébresztés munkájában. Majd a vágtatva következő idők politikai föladataihoz képest dolgot kér Petőfi oldalán a nemzeti szellem fölguyjtásának munkájából. Azután a szomorú időkben talán ő az első és a legjelentékenyebb mindazok közt, a kik a nemzeti lélek megtartásán dolgoztak. A magyar reformkor, a forradalmi kor és az önkényuralom kora történetének ez az a három mozzanata, melyben az irodalomra óriási föladat várt s melyre

nézve az irodalom mérhetetlen jelentőségű nemzeti föladatot töltött be. Előbb arról volt szó, hogy a nemzeti lélek fölébresztésék! Azután annak szüksége következett el, hogy a fölébredt nemzeti lélek fölgyujtassék! Majd annak a szomorú szüksége állt előttünk, hogy ez a nemzeti lélek megtartassék magamagának. E három nagy, nemzet-ethikai feladatot három politikai, három költői nemzedék végezte; az idő termékeny méhe egymásután szülte meg fejlődő szellemének leghivatottabb képviselőit. De Jókainak e három nemzedék mindegyikének föladatában és munkájában része volt. A nemzeti léleknek e fejlődését végigkísérte, végigküzdötte. Harczolt még azokkal, a kik ébresztették; küzdött azokkal, a kik fölgyujtották, dolgozott azokkal, a kik megtartották. Képzelete is a leghatalmasabb, legigazibb alkotásaiban ezt a nemzeti fejlődést követi végig. A magyar reformkornak nincs irodalmunkban, nincs költészetünkben oly gazdag, oly fényes, oly igaz költői képtára, mint a milyet Jókai regényei nyujtanak nekünk. Az ébredés első apostolai: az *Eppur si muoveban*; a régi magyar világ alkonya a *Magyar nábobban*; az újnak alakulása a *Kárpáthy Zoltánban*; a forradalmi élet: regényeinek egész sorozatában, a *Politikai divatokban*, *Egy az istenben*, *A kőszívű ember fiaiban*; az

önkényuralom magyar élete pedig, valamennyi közt talán a legkitűnőbbben: *Az új földesúrban*.

Ebben a bűvös könyvben azt tanítja, hogy ez a föld alattunk és emlékeink mögöttünk erősebbek minden emberi erőszaknál. Hány magyar szembe csalt akkor könnyet és lángot ez a könyv! Éppen akkor, a lenyüggözött, de szárnyát már emelgető közélet költői törekvésében, mely a nemzeti lélek megtartását tekintette föladatának, éppen ebben fejtette ki Jókai leghatalmasabb erejét. Az elnyomott magyarság, az üldözött nemzeti eszmények kultusza dolgában: senki nagyobb szolgálót e nemzetnek és nemzeti művelődésünknek nem tett, mint Jókai, az ő magyar és nemes szellemének hódító erejével, rendületlen hitével, vonzó kedvességével és munkabírásának lankadatlan kitartásával.

Utolsó gondolatai is e körül a fejlődés körül jártak, melynek részesesül, költőjéül érezte magát. Alig egy órával halála előtt, talán utolsó szavaiul hallottam haldokló ágyán ezt a két nyilatkozatát: «*Az isten áldja meg a királyt!*» és «*Lesznek még nekünk vígabb napjaink is!*» Ezeket a szavakat hallottam tőle, végső estéjének alászálló homályában, dadogó ajkairól. Mély megindulásom hangulatában, a haldokló szemeiben megcsillant sugártól vezetve, az ő édes anyjára és mind-

nyájunk édes anyjára, hazánkra vonatkozóknak értettem szavait, mintegy visszhangjául Kölcsey imádságának, a ki víg esztendőt kér nemzetére! Ennek az elhozatalán, földerítésén munkálkodott ő is félszázadnál hosszabb időn át... Áldás emlékére!

ÖNÉLETIRÁSOM

(1895)

EZ évben (febr. 18-án) töltöttem be hetvenedik esztendőmet. Tavaly, szintén az év elején ünnepeltem az ötvenedik évfordulóját irodalmi működésemmek.

Hetven éves koromban egy új hazát, egy új nemzetet, egy új családot és egy új irodalmat látok magam körül és nem érzem magamat benne idegennek és kivénültnek: én folyton együtt maradtam a megújulókkal; az új a régiből támadt s én együtt fejlődtem vele; ott maradtam a közepében, otthon vagyok benne: hozzájuk tartozom. S én tudom most is viselni a munka terhét, élvezni az örö-

möket, daczolni a szenvedésekkel, s remélni a jövőben. Minden este úgy hajtom álmra a fejemet, mint a ki a számadásait végkép befejezte, s minden reggel úgy kelek fel, mint a ki előtt még évtizedek feladatai állanak.

*

Jómódu nemesi családból származtam : atyám neve volt Ásvai Jókay József. Az y-grec a név végén nemesi privilegium volt, valamint hogy vármegyei hivatalt csak nemesek viselhettek. Atyám azonban nem maradt az apai háznál «a kis urak» ősi gazdálkodását folytatni; hanem arra a szokatlan pályára lépett, melyen az egyéni tehetség szerzi meg az életmódot. Jogot végzett, ügyvéddé lett s e hivatása mellett városi hivatalt töltött be : a mit úgy hívtak, hogy «árvák atyja». Halála után

a számadása alatt levő pénztárak az utolsó fillérig rendben találtattak. Én büszkébb vagyok az apám tiszta kezére, ki rám a polgári becsületet hagyta örökségül, mint az ősapám véres kezére, a ki harczy érdemeiért a nemesi czímerünket szerezte.

Már gyermekkoromban hajlamokat árultam el a festészethez és költészethez: eléggé jól talált arczképeket rajzoltam és festettem ismerősökről és városi kitűnőségekről, később nagy előszeretettel szép hölgyekről miniatürben; saját gyermekkori arczképem (tükörből festve) most is megvan nálam. Kilencz éves koromban két versem jelent meg a hirlapokban.

De azért nem helyes adat az, mintha én előbb festői életpályára készültem volna, s később tértem volna át a költőire. Az én ifjukuromban se a festést,

se a költést nem tekintették életpályának: mind a kettő «nobel passio» volt, a mi az embernek nimbust ígért, de bevő falatot nem. Honoráriumot senki sem fizetett s kész munkát csak úgy adhatott ki a költő, ha maecenást kapott, a ki dedicatio fejében fedezte a nyomtatás költségét. A könyvét azután kioszthatta az ismerőseinek; ha pedig megtörtént az az eset, hogy egy piktornak festményért pénzt adtak, úgy az bizonyosan boltczímer volt.

Hanem a helyett készültem én is, mint minden jól tanuló gentri ifjú, a jogi pályára. Mindig első eminens voltam a klassisban minden exact tudományból, s mielőtt egy irodalmi munkám megjelent volna, már ki volt hirdetve az ügyvédi diplomám a komáromi vármegyházán.

Az irodalommal foglalkozás még akkor csak élvezetszámba ment nálam.

A legelső regény, melyet olvastam, Scott Walter Ivanhoeja volt magyar fordításban. Németül már akkor tudtam jól: Pozsonyban tanultam meg, mint cseregyerek. (Az a szép szokás volt akkor, hogy a pozsonyi német családok komáromi magyar családokkal kicserélték a gyerekeket, fiút fiúért, leányt leányért egy pár esztendőre: ez volt a legjobb tanrendszer a nyelvtanulásra.) Én azonban előszeretettel viseltettem az angol és francia költők iránt. Tizenöt-tizenhat éves koromban megtanultam angolul és francziául grammatikából nyelvmester nélkül, — hogy Boz Dickenst és Coopert olvashattam eredetiben. A francziák közül első volt Hugo Victor, a kit megkedveltem. Boznak még akkor csak egy

regénye volt nálunk kapható: a «Pickwick-klub». Coopertól az «Utolsó Mohikán», Hugotól «Bug Jargal» és «Han D'Izland». Ezekhez jött később Sue Eugen, kinek exotikus regényei (többek közt a «Női kékszakáll»), végzetes szugesztióval voltak a fantáziámra. Dumast legkésőbb ismertem meg a Trois musquetaires-ből. A mint azonban Shakespeare több művét megszerezhettem: Lear királyt, III. Rikhardot, ez az olvasmány végképen holdkórosává tett a nagy irodalmi planétának. Jogász voltam a kecskeméti kollégiumban, Petőfi pedig színész egy ott letelepült vándortársulatnál. Neki is jelent már meg két verse a lapokban. Együtt álmodoztunk elérhetlen dicsőségről és a mellett tanultunk angolul, francziául. Megtettük azt, hogy lefordítottuk Lear királyt és aztán rábirtuk a kecske-

méti közönséget, hogy Shakespeare darabjára a színházat megtöltse és tapsoljon Lear királynak! — Az a túlvilági mámor, a mit a fölséges szellemóriás ihlete támasztott agyamban, mentheti azt a vakmerőséget, hogy én, a tizenhét éves gyerek, egy dráma írására vállalkozzam (mindjárt a legmagasabban kezdve); megírtam a «Zsidó fiú» című szomorújátékot, melynek hőse «Emericus Fortunatus» ll. Lajos király kincstárnoka s azt beküldtem a magyar tudós akadémia drámai pályázatára. És a tudós akadémia ezt az én első művemet dicsérettel tüntette ki, sőt a pályabírák kisebbsége (Vörösmarty, Bajza) a száz aranyos jutalomra ajánlotta.

Ezzel alá volt írva a vérszerződése annak az édes ördögnek, a kit úgy hívnak, hogy «poézis», a ki elvisz bennün-

ket abba az örökké égő lángba, a mely folyvást éget, de soha el nem hamvaszt. Az ügyvédi diplomámnak soha hasznát nem vettem: egy pöröm volt, azt meg is nyertem; azon időben az ügyvédnek magának kellett exequálni az alperest. Azt már nem követtem el.

Ettől fogva tudtam, hogy nem lesz belőlem más, mint író.

Negyven évig azt hittem, (a hogy meg is írtam a «Negyven év viszhangja»-ban), hogy ez a legelső munkám elveszett. Az ötvenedik évben azonban az én szintén ötven évet jubiláló kedves barátom és kritikusom: Gyulai Pál (az is ritka kegyelme és nagy adománya a sorsnak, hogy egy ötven évig író egy ötven évig kritikust tisztelhessen maga előtt!) addig kutatott az akadémia levéltárában, míg rátalált az elveszettnek hitt

első drámámra s most már az is ki van nyomtatva a műveim próbakötetébe.

Hiszen rossz dráma a «Zsidó fiú», tele vakmerő képtelenségekkel; de vannak benne gondolatvillámok, a minőkre most nem volnék képes, és van egy rész emberi eszme, a mi a korszellemet félszázaddal megelőzte, egy elnyomott faj szenvedéseinek égrekiáltása.

Az első siker új ösztönt adott: én fölfele szédültem. A dráma után következett a regény. Tizennyolcz, tizenkilencz éves voltam, a midőn megírtam első regényemet, a «Hétköznapok»-at. — Ez is tele van hibákkal; de én az összes munkáim kiadásában semmit sem igazítottam rajta. Azok a hibák is az én eredetiségeim, hozzám tartoznak. Én az első művemben senkit sem utánoztam azon nagy regényírók közül, kiknek mű-

veit bámultam. Tévedeztem, botorkáltam az úton; de az az út a saját magamtörte csapás volt.

Később aztán írtam rosszabbakat is, olyan genreben, mely idegen befolyásra vall. Első novella-gyűjteményeimben sok excentrikus fantázia működik, túlcsigázott életnézetekkel: a mik közül ismét kiválik egy-egy való életből kikapott eredeti magyar kép, minő a «Sonkolyi Gergely» elbeszélésem, mely angolra is lefordítottatott Stuart grófnő által.

Az első regényem megjelenése után életpálya lett rám nézve az irodalom. Voltak már kiadók, a kik tisztességes honorariumot fizettek egy kezdő magyar írónak, a kinek nyelvén nem is értettek. Németek voltak. Hartleben, Heckenast. Dicséretreméltó derék emberek. Szorgalmas írónak meg lehetett élni, mellék-

foglalkozás nélkül is. Én már huszonegy éves koromban egy szépirodalmi lap szerkesztésével bizattam meg, a mi abban az időben nem volt olyan rendes hivatás, mint most. Lapot csak a kormány engedélyével lehetett kiadni. Az akkori dikasterialis kormánynak pedig az volt a nézete, hogy a politikában divó pártok szerint, melyekből csak kettő volt: 1. liberális, 2. conservativ, elég mindegyiknek egy organum; harmadiknak aztán egy neutrális. Ezek mellé független szintén csak három szépirodalmi lapra adtak engedélyt, hasonló irányzattal. A hogy a conservativ párt politikai lapjának satellese volt az aristokrata Honderű, a neutrális táblabiró világ organumának a Pesti Divatlap: úgy csatlakozott a liberalis reformok közlönyéhez a demokrata Életképek, s a milyen harczok

folytak amazok között a politika magas régióiban, nem kevesebb erélylyel küzdöttek emezek az æsthetica, poézis és társadalmi élet mezején. Én a liberális irányzatú szépirodalmi lapnak, az «Életképek»-nek lettem a szerkesztője. Ebbe a lapba dolgoztak a magyar költővilág legkiválóbb matadorai. Különösen az ifjú nemzedék s annak vezérszelleme, Petőfi, kivel a legbensőbb barátság fűzött össze évek óta.

Majd elkövetkezett az egész Európára nézve új korszakalkotó 1848-ik év, mely különösen Magyarországon az egész eddigi társadalmi és politikai viszonyok helyett merőben újakat teremtett.

Ezideig Magyarországon kizárólag a félmilliónyi nemesség képezte a nemzetet. A többi jobbágy volt: ez viselte az adó terhét, ez adta a hadsereghez az

ujonczókat, a nemes csak háború idején fogott fegyvert; az országgyűlést a nemesség követei alkották: az összes polgárság egy szavazattal volt képviselve; a kormány nem volt felelős, nála volt a hatalom, a mit a censura útján még a szellem fölött is gyakorolt.

Ezen elavúlt rendszer ellen küzdött az új nemzedék, melynek programját képezte a történelmi nevezetességű «pesti tizenkét pont», melyekben a jobbágyság felszabadítása, a nemesi előjogok eltörlése, közteherviselés, sajtószabadság, jogegyenlőség követeltetett, felelős kormány és képviseleti országgyűlés mellett.

Nekem adatott a sorstól a szerencse, hogy márczius 15-ikén a köztéren a polgárok előtt e tizenkét pontot felolvashassam, Petőfivel együtt, ki ugyanekkor a «Talpra magyar!» költeményét el-

szavalta. Ezt úgy neveztük, hogy «forradalom».

A merész kezdeményezést teljes siker követte. A pesti pontokat magáévá tette az egész nemzet, elfogadta a pozsonyi országgyűlés, szentesíté a korona; a magyar nemesség önkényt lemondott nemesi előjogairól, (ezen lemondás jelzéseül hagytam én el a nemesi y-grec-et nevemből) s felszabadította a jobbágy-ságot s ez által a közös hazaszeretet tüzében egygyé olvasztá az egész magyar nemzetet.

Ezzel ismét egy új kötött pálya lett elém rajzolva a sorstól: a politika útja, melyen a költői működéssel parallel irányban haladtam mind ez ideig; a szabadságot, az emberiséget, a felvilágosodást, a haladást szolgáltam hiven.

Ugyanez évben magánéletem is hatá-

rozott fordulathoz ért. A márcziusi napok diadalmámora összehozott azzal az alakkal, a ki hosszú éltemen át jótékony befolyással volt kedélyemre, valóságos jó fátumom nemtője. A szinpadon szónokolva a forradalom néptömegéhez, találkoztam a drámai művészet legmagasabb alakjával, Laborfalvy Rózával: megszerettük egymást és egybekeltünk.

Nemsokára kitört a reactio által felidézett ellenforradalom, mely a magyar nemzetet és szabadságot végpusztulással fenyegette. A magyar nemzet e szabadságharczban csodáit mutatta fel a vitézségnek és honszeretetnek. A felszabadúlt nép kaszával és szuronynyal sietett hazáját és szabadságát védeni, s a bilincseitől menekült sajtó a szellem lángfegyvereivel intézte a harczt, s a magyar honvédsereg diadalmaskodott a

reactio zsoldos tábora fölött. Petőfi elesett a csatatéren. Én egész Világosig kísértem a szabadságharcz vezéreit, minden viharokon keresztül: Debreczenben politikai lapot szerkesztettem, Esti Lapok czíme alatt, mely a «magyar girondistáknak» nevezhető országgyűlési pártnak az organuma volt, melynek vezérei voltak: Nyáry Pál, Almásy Pál, Kazinczy Gábor, politikai elvük: harczolni a végső erőfeszítésig Magyarország szabadságáért és alkotmányáért, de nem a trón megdöntéseért, előre látva, hogy az ellenkező politika ellenünk idézi az orosz nagyhatalmat. E politikai irány hazafias volt és becsületes; — hanem háládatlan. A reactio nem tett különbséget szabadságharczosok és forradalmárok között. A magyar szabadságharcz leveretése után az orosz hadsereg által a Magyarország

fölött úrrá lett osztrák rémuralom épen úgy halálra keresett engem is, mint a többi politikai szereplőket. A vértörvényszékek uralma alatt nyártól télíg ott rejtőztem a Bükk erdőségei között, s megszabadulásomat a veszthelytől nőnek köszönhetem, ki a művésznő és feleség látnoki szellemétől vezetve, azt a módját találta ki számomra a védelemnek, hogy Komárom várának Klapka által történt átadásakor az én nevemet is beiratta a kapituláló sereg hadnagyai sorába, s az így szerzett menedéklevéllel felkeresett a borsodi rengeteg középett. De még azután is egy évig rejtőzve kellett maradnom; mert az osztrák menedéklevél biztosította ugyan a fejemet a halálitélet ellen, de nem a lábaimat az ellen, hogy engem is úgy, mint a többieket (például Podmaniczky Frigyest)

besorozzanak közkatonának az osztrák hadseregbe s elmasiroztassanak Lombardiába.

Nevem ki volt törülve az irodalomból két évig. Jókai Mór nem létezett. De azért tollam nem nyugodott. Egy szerencsétlen emlékű folyóvíznek a nevét választottam magamnak írói álnévként «Sajó». (Ezt a nevet csak kutyának szokták adni.) És ezen név alatt írtam a «Forradalmi és csataképeket». Szabadságtól és honszeretettől lángoló, keserűségkeltő elbeszélések hosszú sorozatát.

S ez volt a kezdete írói jellemem új átalakulásának.

Elhagytam a beteges fantázia agyrémeit, s a hozzájuk illő bombasztos irályt: törekedtem az élet igaz alakjait megtalálni, s olyan nyelven írni, a minőn a nép beszél; legnagyobb sikernek tartva

azt a palócz parasztnő mondását, a ki egy elbeszélésemre azt véleményezte, hogy «hisz így én is tudnék írni!»

A szépirodalmi lapok a szabadságharcz után mind tönkrementek. Egyáltalában minden költészeti productio el volt sekélyesedve. A közönségben el volt zsibbadva a kedv az olvasáshoz, a költőkben a kedv a lelkesedéshez.

Ismét én kísértettem meg egy szépirodalmi lap (a Délibáb) szerkesztését. Saját nevem alatt nem kaptam rá engedélyt: a nemzeti színház igazgatója, gróf Festetich Leo kölcsönözte oda a magáét. A mint aztán Festetich megszűnt intendáns lenni, az én Délibábomnak is meg kellett szünni. Ekkor Heckenast Gusztáv nyomdatulajdonos indított meg egy új vállalatot: az első illusztrált magyar heti lapot, «Vasárnapi Ujság»

czím alatt, (mely mind e mai időkig kedvencz olvasmánya a magyar közönségnek). A kiadó engem szólított fel ennek a szerkesztésére. Az én nevem azonban még folyvást a proscibáltak tábláján állt az osztrák kormány előtt. De nemcsak az enyém, hanem valamennyi magyar íróé. A felelős szerkesztő (gerant) minőségét senkinek sem adták meg. Jó szerencsére volt egy írotársunk, a ki makacs betegség miatt az egész 48/49-iki korszakot a græfenbergi gyógyintézetben töltötte és így nem lehetett a szabadságharczban kompromittálva: Pákh Albert, ezt neveztettük ki felelős szerkesztőnek; de a ki még ezután is hosszú időnkig a græfenbergi gyógyintézetben maradt. Ennek a firmája alatt szerkesztettem én ezt a nagyhamar népszerűvé vált képes folyóiratot, melyben magam «Kakas

Márton» név alatt irtam a humorisztikus heti szemlét. Volt a V. U.-nak olyan évfolyama, melyben 12 ezer volt az előfizetőinek száma. Ez volt a török-orosz-angol-francia-olasz keleti háború alatt.

Ezen időközben írtam én az erdélyi fejedelmi és a török uralom alatti történelmi regényeimet: a török regényeket és a Véres Könyv című keleti novelláimat. De nyomban utánuk a Magyar Nábob és Kárpáthy Zoltán című regényeimet, melyek nekem magamnak legrokonszenvesebbek.

Később kezdtem hozzá a «Magyar dekameronhoz», mely száz novellát tartalmaz a legtarkázottabb tartalommal.

E közben drámákat is írtam, a mik között a Dalma, Dózsa György, Szigetvári vértanúk hatással voltak a közönségre. A költészet nimbuszába burkolt

hazaszeretet és szabadság eszméi megtalálták a fogékony kebleket. A szinpad volt a parlament helyettesítője.

Ekkor ismét egy új vállalatot kezdeményeztem. Az első magyar karikatúrákkal illusztrált humorisztikus lapot «Üstökös» cím alatt.

A kezdeményezés nehéz volt: se humorisztikus író, se karikatúra rajzoló hozzá. Magamnak kellett kezdetben írnom is, rajzolnom is, később segített maga a közönség. Azóta a magyar humor magas fokra fejlődött mind irodalmi, mind művészi tekintetben; de azért az Üstökösnek első évfolyamai becsesek maradnak, melyekben a szöveget is, a képeket is maga a közönség hordta össze: jellemezve magát a magyar népéletet.

A csörgő-sipka alatt harczoltak a kor-eszmék. Tizenkét évfolyama e humoros

lapnak élő képét örökíti meg a kort jellemző eszméknek és észjárásnak. Ebben is egy új álnév alatt működtem, mint Tallérosy Zebulon.

Ugyanebben a lapban kezdeményeztem én a nemzeti öltözet viselését (1860-ban), mint eleven tiltakozást az elnemzetietlenítés ellen; a mi az egész országot magával ragadta, s éveken át fentartotta magát.

A következő évben fordulat állt be a politikában. A korona megkíséرتette az alkotmányos élet helyreállítását Magyarországon. A kísérlet eredménytelenül végződött. Az európai concertben megbukott az absolut kormányzat. Helyébe lépett a szerencsétlen kétbalkezü Schmerling kísérlete egy theoretikus összalkotmánnyal, mely egy összmonarchiát tervezett német alapon. Ez a kísérlet Ma-

gyarországon még az absolutizmusnál is nagyobb resensusra talált. Az ellenálló nemzeti párt ekkor egy nagy politikai lapot alapított meg, s annak kiadásával és szerkesztésével engem bizott meg, mint a ki a 61-iki országgyűlésen tartott képviselői programbeszédemmel bizalmát megnyertem. A lap czíme volt «A Hon». Nagy hatással indult meg, a mit a kormány azzal gondolt megakadályozhatni, hogy engemet és munkatársamat Zichy Nándor grófot, egyikét a magyar arisztokratia legkiválóbb championjainak haditörvényszék elé állíttatott (egy akademikus vezérczikk miatt) s elítéltetett egy évi nehéz vasban töltendő fogságra. A fogság nagyobb részét az uralkodó kegyelme elengedte, s a Hon továbbra is a szabadelvű ellenzék közlönye maradt, az én vezetésem, de más

szerkesztő felelőssége alatt, míg Schmerling bukása után ismét visszanyertem a szerkesztői állást s vezettem a Hont hazafias irányban a bal-közép politikája értelmében, míg Tisza Kálmán kormányra jutásával a lap is a kormányt támogató fuzionált szabadelvű párt organumává lett (most Nemzet). Ez alatt folyvást tagja voltam a képviselőháznak tíz országgyűlésen keresztül s tevékeny részt vettem a törvényhozás tanácskozásaiban. Mint szónokot is szívesen meghallgattak.

És e közben megírtam 350 kötet költői munkát különböző cím alatt, 3937 ív terjedelemmel, mely most is szaporodik. A lapokban elszórt apróbb munkálataimat nem számítom közé.

Hogy lehetett ennyit összeírni?

Legelőször is az rá a válaszom, hogy ötven év nagy idő!

Aztán micsoda ötven év!

Négy olyan különböző korszak egymásutánja, melynek egész észjárása elüt a másiktól.

Gyermekkorom emlékei visszahatolnak egész a napoleoni világharczok korszakáig, melyben a magyar insurrectió is szerepelt. Még én ismertem annak a kornak a szereplőit; a nyugalmazott huszár őrnagyoktól kezdve a czopfos szenátorokig, s a fejedelmi kegytől fölemelt és aztán elfelejtett szép asszonyokig: azt az egész társadalmat, melyben a ruházatáról meg lehetett ismerni mindenkit: ez a nemes, ez a molnár, ez a takács, ez a szekeres gazda, ez a magyar, ez a német. Costume volt divat helyett. Apám hadnagy volt az insurrectióban.

Még én a magyar életet visszatükröző tiltott könyvekből lopkodtam ismeretei-

met, miket kinyomatni nem volt szabad, apáink leírva adták tovább; nehányat most is tartogatok belőlük; magáról az országgyűlésről is csak írott lapok útján lehetett értesülni.

Aztán megértem az ébredés, az újjáalakulás korszakát, a hol a lángeszme harczolt a kökemény valóság ellen; «virrad! haladjunk!» jelszó alatt.

És az arra következett szabadságharcz is magával sodort, hol felemelt, hol letiport.

Vezettem és vitettem benne. Végigéltem egy nemzet újjászületését, a mesés harczokat, a mámorító diadalokat, a kétségbeesett elbukást, a szívós ellenállást, a világháborító reménykedést.

Láttam az ezerféle ellentétes helyzetet, indulatot, fogalmat; a mai nap hőseit kik holnap földönfutók, a rémület ször-

nyetégeit a nevetség karikaturáivá torzulva; koldussá lett nagy urakat; rablót, mint népmesék hőseit.

És most ismerem az új korszakot, új jelszavaival, tágult látkörével, fölmagasult céljaival, reális eszközeivel, ideáljainak megtartása mellett.

Egy ily mozgalmas életpálya mellett mennyi alakjával kellett megismerkednem az egymást felváltó korszakoknak! Élők és halottak nekem modellt álltak: hívásomra most is előjönnek, változatosságban kifogyhatlanok.

Azt mondják rólam, hogy mint regényíró ideálista vagyok. Vádnak nem volna megszégyenítő, de nem fogadhatom el. Hogy rendkívüli alakokat, szokatlan helyzeteket rajzolok: az nem teszi sem a tárgyat, sem az egyént lehetetlenné. Én azokkal együtt éltem, s a mi exorbitans

fantáziának látszik, az visszaemlékező tapasztalat többnyire.

Én jártam a korszak legnagyobb hőseivel együtt diadalútjaikon s futottam, vesztett csaták után, futó betyárok vezetése mellett, úttalan mocsarakon, pusztákon keresztül. Ott voltam Bécs város és Buda ostrománál a bombák tüzijátéka közepett, s láttam egy rombadólt világot fejemre szakadni Világosnál. Részt vettem egy elnyomott nemzet halálveszélyes conspiratióiban, s részesültem a koronás király legkegyelmesebb kitüntetéseiben; voltam szegény ördög, a ki zsidógyerekeket tanít magyar nyelvre havi két forintért, s voltam komoly vállalatok szerencsés igazgatója. Viseltem a sors minden csapását, s élveztem minden kedvezését; volt a nyakamon kötélhurok és érdemrend szalag; hullott a fejemre a dicsőítés

arany virágpora s a rágalom assa foetidája. Voltam szeretve és voltam gyűlölve mint talán senki más. S a saját életem színének keresztül kell rémleni a munkáimon. S a míg ezt a furcsa földglobust, a minek Magyarország a neve, s mely a külvilág előtt oly ismeretlen, mint a hold tulsó oldala, keresztül-kasul jártam — (hol kergetve, hol hivogatva, hol meg a magam gyönyörúségére) mennyi alakjával kellett megismerkednem a népéletnek; mennyi drámát láttam, a mi valóság volt; mennyi különösséget, mely nemzeti sajátságot képviselt és mennyire meg kellett győződnöm arról, hogy fajomnak és a civilizált társadalomnak alaplelkülete a becsület, az emberszeretet, az igazság. S a mi ezzel ellenkezik, az kivétel. Én is megtalálom a rútat, a rosszat a közéletben, fel is mutatom, de nem csinállok

az árnyékból alapszínt, nem használom
célnak az eszközt, nem veszem ethicá-
nak a pessimizmust. Lehet-e engem ezért
idealistának szidalmazni? A nyomort én
is gyógyítandónak hirdetem, de nem hi-
resztelem kétségbeejtően gyógyíthatat-
lannak.

Hogy tárgyaimból nem tudok kifogyni,
abban segítségemre van maga a közön-
ség. A mi csak jellemző adat, ötlet föl-
merül a napok történetében, azt nekem
mindenünnen beküldi egy-egy ismeret-
len jó barát. Két élő krónikája volt a ma-
gyar közéletnek: Deák Ferencz és Nyáry
Pál; azokat én jó barátaim, mondom
inkább protektoraim közé számítottam,
tőlük nyertem sok adatot, a mit mun-
káimban felhasználtam. Magyarországon
a vidék tele van anekdotákkal s a mező
népdalokkal.

És akármerre járok az országban, jóakaróim (s mint regényírónak minden párt jóakaróm, még a legtúlzóbb nemzetiségiek is) mindenütt elém hozzák azokat a hagyományokat, a mik vidékükhöz vannak kötve; régiségbuvárok, történet-tudósok figyelmeztetnek a történelmi emlékek közül kivillanó epizódokra; nyomába igazítanak rejtélyes titokszerű eseményeknek, rábízva a lélektani kutatást úgy, hogy mondhatnám, hogy az egész magyar nemzet együtt dolgozik velem.

Igaz, hogy ez a közremunkálás csak olyan, mint mikor Liszt Ferencznek a zeneérzékét megkapta ez a népdal: «nem ettem én ma egyebet: fekete retket, kenyeret». S csinált belőle egy nagyszabású oratoriumot. Én is csak egy accordot kapok meg, egy vég-katasztrófát.

S ahhoz kell hozzá divinálnom a megelőző regényt.

De hadd emlékezzem meg méltó hálával költői munkásságom legerősebb támaszáról, a könyvtáramról.

Munkáimnak nagyobbik fele magyar tárgyú, s ebből ismét tetemes részt foglalnak el a történelmi regények és elbeszélések, melyek a régi pogány magyarok korszakától kezdve, átvonúlnak az első keresztyénség, Kálmán király, a tártarpusztítás, a Dózsa pórlázadás, a törökuralom, az erdélyi fejedelmi udvar, a Zrinyiek, a Tököly és Rákóczi szabadság-harczok, a törökök kiűzetése, Rákóczi fiai, Mária Thérézia, II. József, a magyar insurrekció és napoleoni hadjárat eseményein keresztül, egész az 1848—49-iki szabadságharczig.

A régi Magyarországot bejárta a fan-

táziám a Kárpátokon kezdve, a Székelyföldön, a magyar tengerparton, a pusztákon, mocsarakon, a várakon keresztül, a bányákig és a névtelen Dunaszigetig s aztán átszáguldozta a kerek földet: elbeszéléseim játszanak a tengereken és azok szigetein, Észak és Délamerikában, a régi és új Egyiptomban, a caesarok Rómájában s a forradalmi Rómában, Párisban, Londonban, Szent-Pétervárott (itt különös előszeretettel), Lengyelországban; azután az orosz sivatagokon, Szibériában, Kamcsatkában. Törökország története, kelet meséi, Sztambul, nagy tért foglalnak el regényeimben, hozzájárul a Krim, a Kaukázus; tovább Perzsia, Palmyra, Afghanisztán, China, az Amur vidék, Ázsia pompás városai, majd Syria, a régi Palesztina; visszatérett Sicilia, az egész olasz paradicsom, Ragusa, Bosz-

nia ; aztán Poroszország, megállapodva a régi Bécsben. Azonkívül még szárnyára eresztve uratlan, léttelen régiókba ; az elsülyedt világrészbe, Oczeániába, az eltemetett Leaotungba, a hozzájárulhatatlan északi polus alá, s a jövő század álmországába, sőt a pliocene özönvíz-előtti világába.

Annyi esze azonban már van a fantáziának, hogy saját szárnyain kívül felhasználja a rendelkezésére álló gőzerőt, sőt a hol meredek az út, az öszvér háttára sem átall felülni. Ennyi történelmi és tájleírási művet pusztá képzeletből nem lehet, nem «szabad» előteremteni.

Az én könyvtáram egyike a (magánkézben lévő) legbecsesebb gyűjteményeknek, a melyben minden nevezetes útleírás, néprajzi, természettudományi mű a leg-

díszesebb illusztrált kiadásokban feltalálható s legbecsesesebbek közte azok az egérrágta régi krónikák. Ezek az én kalauzaim a multak történetében s a széles nagy világban. Nincs olyan elrejtett völgye a földnek, olyan tájék, olyan vegetatió, a mit könyveimből ne ismernék. De hát ehhez tanulni is kell sokat. Először is a saját anyanyelvemen kívül teljesen el kellett sajátítnom a latin, angol, franczia, német nyelvet; azután az olasz, szláv, görög nyelvben annyira vinnem, hogy szótár segélyével eligazodjam benne, a saját nemzetem történetét és a világ-históriát keresztül tanulmányoznom, a természetrajzot erősen kultiválnom, (a növényeket névszerint mind ismerem, csigák dolgában egyikét a legszebb gyűjteményeknek birom), a mellett a modern társadalom irányeszméivel: a technika

vívmányaival, a csodatermő korszellem hódftásaival, a politikai eseményekkel folyvást ismeretségben maradnom. Mint ahogy az akrobatának mindennap kell gyakorolni az izmait: úgy kell nekem folyton fejleszteni az ismereteimet könyvekből és lapokból. A napi sajtó maga egy nagy iskola, melyből a regényírónak egy leczkét sem szabad elmulasztani.

Bevett fogalom az elmetehetséget három minőségre szétválasztani: *judicium*, *memoria*, *fantazia*. Sőt ezek még ellentétbe is hozatnak; a kinek erős a fantaziája, annak gyöngé a memoriája, vagy megfordítva. Az én tapasztalatom szerint a regényírónál együtt kell dolgozni mind a háromnak. Különben tündérmeséket teremtünk. Ebből a fajtából is található műveim közt elég, talán több is a kelle-ténél. Hanem ennek is megvan a kö-

zönsége, a melynek számára érdemes írni. Nálunk különösen még a naiv kedélyek nem fogyatkoznak el, s a magyar gyermekvilág egy nagy olvasóközönséget képez.

A regényírás mestersége pedig így megy.

Elmondom az egész titkomat, utánam csinálhatja akárki.

Vagy egy vezéreszme érik meg agyamban, vagy egy történelmi adatra találok, vagy lélektanilag megoldatlan esemény merül fel előttem. Ez mind ötlet, adomány, lelet: mint a csigahalásznál a gyöngy.

Akkor ehhez meg kell találnom az alakokat, a mik ezt a történetet keresztül viszik. Ez már tanulmány. Sok fejtörés, megfigyelés, megválogatás kell hozzá. Utmutató a korszak, a melyben a történet

játszik; de azt megválasztani már az ítélőtehetség dolga, mert nem minden mesét lehet akármely korba áthelyezni. Bayardból Don Quixote lesz. A megfelelő korok szokásait, fogalmait, hangulatát, uralkodó eszméit, külső divatját, néha még a kifejezéseit is át kell tanulmányozni; többször a történet színhelyét beutazni, tájképek, népviseletek rajzait felvenni, műhelyek technikai titkait ellesni és a többi.

A mikor aztán ez megvan, akkor maguknak az előteremtett alakoknak kell kidolgozniok a regénymese egész szövevényét. Itt már együtt működik a képzelet az emlékezettel. Én ekkor odahelyezem magam az egyes alakoknak a lelki világába: bennük élek. Magamévá teszem mindegyiknek a kedélyhangulatát. S ez nem jár mindig gyönyörűséggel:

vannak emberi indulatok, a mik lelki egyéniségemmel antarctice ellenkeznek; a kéjencz, a gyilkos, a fősvény, a zsarnok, a szívtelen kedélyhangulatának suggerálása fájdalommal jár; a kétségbeesett öngyilkos idegzavara kínoz, az atheista ridegsége borzaszt; de nem tudok más-kép írni s a képzelt alakok szenvedése könnyre fakaszt. Ezért föltétlen magányra van szükségem, mikor kigondolom a regényemet. Rendesen járkálva dolgozom, ezért tudok többet és jobbat írni nyáron künn a fák alatt, mint télen a falak között. Előbb az egész regényt apróra kidolgozom a fejemben a legutolsó dialogig, s mikor már leülök írni, akkor oly sebesen írok, hogy egy szó törlés sem fordul elő a papon. Munkáimnak egész tömegét sajátkezűleg írtam; (valaki kiszámította: 72 millió betűt) s most is ugyan-

olyan mákszemnyi gömbölyű betűkből áll az írásom, a miken nem látszik a kéz reszketése. A mit írok, azt mind érzem. De a velem egyidejű korból vett regényeim alakjai mind élő emberek, s ha rendkívüliek is, de valóságosak.

Lehet, hogyha nem így csinálnám a regényeket, hanem úgy, mint a szerencsésebb mesterek, a kik nem benne élnek az alakjaik meséjében, hanem maguk előtt látják azokat s kívülről mintázzák őket, akkor alakjaim jobb lábon állnának, de mi lenne a szárnyaikból?

Már ezt a hibámat meg nem javíthatom. Vénebb leszek, de bölcsebb nem. Így kell a közönségnek elfogadni — hibáimmal együtt.

Most még egy munka áll előttem, a mivel szeretném aztán írói pályámat befejezni. Egy magyar «Niebelungen-éne-

ken» dolgozom már évek óta, s soká fog tartani, míg elkészülök vele, ha testi, lelki erőm kitart. Árpád honalapításának történetét akarom költői tollal megírni, melyben egybeolvad a történelem a mondakörrel. Elenyészett fogalmak, a miket érthetővé kell tenni; tündérek meséje, melyben a tündérek igazi alakokul jelennek meg, s a mese valósággá válik. Formája a költeménynek regény, drámai alakzattal s lírai lendülettel; a regényben a modern irodalom nyelve, verselésben, prozodiában; a drámában az a nyelv, az az észjárás, az a fogalom, a mely ezer év előtt az ősök sajátja lehetett. Természetesen nem a búcsúztató «Laatiatuc feleim zumtukhel mic wogmuc» mintájára, a mi nem az ősnyelvet, csak az ősz ortografiát jelzi; a magyar kiejtés ezer év előtt is csak az lehetett, a mi most, a

népdalokból elsajátított versformákkal, a tájszólásokból összegyűjtött kifejezésekkel, százakra menő szavakkal, miket szótáraink nem jegyeztek fel, de a melyek ismerősek, a néptől használhatnak; egy új szónak, egy mostani eszmének nem lehet azok közé vegyülni és mégis teljesen kifejezni a legegyszerűbb szavakkal a gondolatokat, úgy, hogy az olvasó ne találjon bennük keresettséget, eredetiség-hajhászatot. És aztán az egésznek, mikor minden basreliefjeiben ki lesz faragva, egy nagy ethikai és állami eszmének a megtestesülését kell felmutatni. Ha elkészülhetek vele úgy, a hogy képzeletemben látom, akkor aztán Isten kezébe hajtom le a fejemet.

Magánéletemről a következőket tartom feljegyzendőknak. Kora gyermekségtől kezdve mindig a legjobb csa-

ládi életet láttam magam körül. Otthon mindenki szerette egymást : szülőim, testvéreim engemet valamennyien és én is őket. Soha egy zokszó nem hangzott a házunknál. És a hová idegen helyre kerültem, mindenütt valódi puritán szokások, jellemes, derék emberek álltak előttem. A pozsonyi, pápai, kecskeméti házigazdáimnak családjaival úgy összeroknultam, hogy ivadékaik késő korukig testvérüknek néztek. Nagy szerencsém volt, hogy kitűnő tanáraim voltak ; és még nagyobb, hogy kortársaim, kikkel az iskolában versenyeznem kellett, fényes tehetségű és nagy szorgalmú ifjak : közülök támadt egy pénzügyminiszter, miniszteri tanácsos, három országgyűlési képviselő, két kuriai bíró, egy alispán, egy híres mérnök, az első artézi kútfúró, kitűnő lelkesek, tudományos akadémia tagjai, taná-

rok, egy híres festő, és egy Petőfi! Egy hosszú sor a hír kandidátusaiból. Az volt az olympi verseny! Prédáló úrfi, korhely czimbora még példának sem volt közöttünk, önképző társaságokat alakítottunk, a hol a klasszikusok és romantikusok remekeit s a magunk irodalmi zsengeit felolvastuk, az elsőbbséget essayvel, az utóbbiakat bírálattal kísérve, a lancaster-nevelési rendszer mintájára egymást tanítottuk, ki mihez értett, énekre, zenére, rajzolásra, tornára és kardvívásra. Bort nem ismertem húsz éves koromig, s aszszonyt nem, míg meg nem házasodtam; én a nőmhöz egész szívet vittem.

Nőm elsőrendű művésznő volt a nemzeti színháznál: a magasabb dráma személyesítője, ki a shakespearei darabokban Lady Macbethet, Cleopatrát, Volumníát játszta. Szobortermet, classicus

szépségű arcz, csodálatos beszélő nagy szemekkel; hangja mély, lágy és erőteljes, minden indulatkifejezésre képes; szavalása tiszta és érzésteli. Az angol-amerikai Rosciussal, Ira Aldridgesal együtt játszott a pesti színpadon, az Macbethet, ő a Ladyt, és játszta Rachel jelenlétében Lecouvreur Adriennet, egyik estén a nagy francia művésznő, másik estén ő.

És művészete mellett a legegyszerűbb háziasszony volt, minden rigolyák nélkül; lelke művelt, a hazai és külföldi irodalmat jól ismerte. Szíve tiszta volt és jó. Emberszerető a szegények iránt, független és büszke a nagyokkal és gazdagokkal szemben. Irántam, csak mint költő iránt volt szigorú, munkáimat megbirálta, s a mit ő megjegyzett, az reám nézve orákulum volt.

Hogyan szabadított meg forradalmi

bujdosásomból, azt fentebb megemlítém, és aztán hosszú életen át hányszor érezte velem önfeláldozó jóságát nehéz napjaimban; s nekem sok nehéz napom volt, miknek emlékét nem fogom megörökíteni, legyenek megbocsátva azoknak a jó barátaimnak, a kik azokat okozták. Eltakarja az árnyéket azoknak a «jobb» barátaimnak az emléke, a kik életemnek napos oldalát képezik. (Tisza Kálmán.)

Legjobb barátom volt maga a magyar közönség, mely nagy kegyével, gondtalan étellel jutalmazott; a király kitüntetett a Szent-István-rend s az frói és művészi érem adományozásával, a kormányférfiak barátságukkal, a nemzet a képviselői állással, a magyar tudományos akadémia négy izbeni választással, a tudományegyetem doktori promoteállással, városok,

társulatok dísztagsággal, intézetek jövedelmező állásokkal; kiadóim műveim elterjesztésével, ifjú író társaim és a művészek szeretetükkel. Ha ma elhagynám a földi világot, csak azt tudnám referálni annak a másik világ népének, hogy ez az elhagyott nagyon szép világ volt.

Azon fényes alakok között, a kik életem égének első csillagait képezték, elsőik közé jegyezhetem dicsőséges királyunkat és királynénkat, József főherczeget és mindnyájunk közös fájó emlékét, Rudolf trónörököst és Stefániát. A csillagászok találnak az égen olyan foltot, melyen a legerősebb távcsővel sem lehet találni legkisebb csillagot; azt úgy híják, hogy «szénüreg». Arról az üres foltról a «mi» csillagunk futott le.

Harmincznyolcz esztendeig éltem nőmmel háborítatlan családi életet. Most már

csak arczképei vesznek körül, s csak álmaimban jelen meg előttem. De sokszor megjelen. Mindig ugyanaz.

Hanem azért nem állok egyedül. A hozzám való jó indulat átöröklött gyermekeinkre: egy leányom, egy vőm, egy kis csevegő unokám. Rokonszenves alakok mind.

Eszük, szívük hozzámvaló. Művészi lelkek, kikben nemes nagyravágyás lángol s viszi előre, magasra.

A fának csak a koronája törött le: a sarjak virágoznak a törzs körül.

A KIS DIÁK

(1831—1832)

Régen, régen volt biz az már!

Mikor engem legelőször az iskolába vittek.

Csak épen akkora fiu voltam, hogy épen kilátszottam a földből s elbirtam a zsoltárt, ha két kézre fogtam.

Maig is emlékezem azokra a benyomásokra, soha sem is fogom elfeledni.

Elvitt jó apám kézen fogva egy nagy rettenetes épületbe, a minél iszonyúbb palotát képzelni sem lehet. Nagy vastag falai voltak az épületnek, magas márvány lépcsőkön kellett felkapaszkodni az erős vasajtóig, úgy jutottunk egy hosszú, iszo-

nyatos folyosóra, a minek lehetetlen volt belátni a végét.

A hosszú folyosón kettős ajtók voltak jobbra-balra, a miken keresztül rejtelmes syllabizálás félelemgerjesztő hangjai szivárogtak át; az emeletbe vivő lépcsőn, mely a diák classisok ismeretlen titkaiba vezetett fel, öreg diákok csörtettek alá, kik végezték a leczkét s mentek hazafelé, roppant könyvcsomókkal hónuk alatt.

Oh mi óriások voltak én előttem ezek az öreg diákok, mennyit tudhatnak már ezek, a mit én nem tudok!

A folyosóra nyiló ajtók egyikét azután felnyitotta jó apám előttem s kezemnél fogva előre bocsátott.

Háromszáz gyerek ült odabenn harminczhárom padon, mind olyanok, mint magam. Rettenetes egy ország, a hol csupa gyerekek laknak! a falon egy óriási

tábla; arra írva szörnyeteg nagy betűk, azokra mutogatott egy fölséges tekintetű férfi nagyszerű pálczával, a gyermek-tábor pedig mondta rá: «ábe ab vas kaplap, ha megütöd, megharap!»

A mint meglátott bennünket az a méltóságos nagy úr ott a tábla előtt, hóna alá fogta a pálczáját, elénk jött, köszöntött; áldott jó apám elmondta neki, hogy ujonczot hozott a számára; ne sajnálja velem az ő fáradságát.

A nagybajuszú férfiú megsimogatá simára nyirt lenhaju fejemet s kérdezé, hogy hívnak?

Én mondám, hogy «Móricz».

Ő elmosolyogta magát rajta. Furcsa egy név. Én szégyenlettem magamat. Ezek a fiuk bizonyosan csúfolni fognak érte: hogy is hívhatnak valakit Móricznak és nem Antalnak vagy Jánosnak,

Istvánnak, Károlynak s egyéb rendes nevezetűnek?

Egy ideig csak néztem, hogy vajjon édes apám is itt marad-e velem? és a mint azután láttam, hogy ő valóban eltávozik és engem itt hágy egyedül ebben az ismeretlen nagyvilágban, a hol mindenki rám néz s senki sem ismer s senki sem szeret, akkor valami úgy elszorult bennem, hogy csak egy kicsinyt biztatni kellett volna, hogy sírjak, megtettem volna.

A nagy férfiú, a kit a többiek ujjait feltartva, úgy hívtak, hogy «rektor úr», a folyosóig kikisérté jó apámat, onnan azután visszatért s engem beültetett a második padba egy kaputos, meg egy mezitlábos fiu közé: a mezitlábos volt az első, mert itt érdem szerint járta a rang; és az egész első padban előttem

sokkal több volt a póre gatyás fiu, mint az úrfi. Oh az én nagybajuszú emberem részrehajlatlan biró volt a maga országában.

A mezitlábos fiu ott mellettem komoly, illedelmes személy volt; előtte a padba volt szúrva szeges végivel a kalamáris, a miből mártogatott s szorongatott erősen két linea közé gömbölyű betűket, hogy szeme-szája járt a nagy igyekezet miatt.

Hanem a kaputos szomszéd: az csin-talan fiu volt; miután tele csepegtette tintamalaczkokkal az irását, légyházat csinált belőle; engemet is biztatott, hogy fogjak bele én is legyet, a mit én a világ minden kincseért meg nem tettem volna: ezért azután elkezdett csúfolni, azt mondta, hogy «Mó—ricz!», én úgy szégyenlettem magamat s nem csúfolhattam vissza, mert őtet Gyurinak hívták.

Azután olvasásra került a sor ; a hatalmas nagy férfiú engem is kiszóltott a padból, odaállított a két térde közé, bemutatott a zsoltárba és szép nyájasan felszóltott, hogy mondjam meg: micsoda betű ez ?

Azt hitte, hogy még csak ennyire vagyok.

Ohó ! Az én kedves jó apám és anyám megtanítottak már engem olvasni otthon, nem úgy hoztak engem az iskolába. Megfogtam a zsoltárt két kézre s szilárd büszkeséggel elkezdtem abból sebesen olvasni, míg a lélekzetem el nem fogyott. A rektor úr megborzalta a fejemet s azt mondta, hogy hisz ez már nagyon is jól megy.

Az én arczom úgy égett, hogy alig láttam bele. Azóta is dicsértek már meg egy párszor, de olyan jól nem esett egy

is, mint az én legelső rektoromé, a ki előtt olyan folyvást tudtam olvasni a zsoltárból.

Oh, mint lenéztem Gyurkát, a légyfogót, a ki mellettem csak úgy ötölt-hatolt a syllabák között s ujjával bökte meg mindegyik szótagot.

Majd a nagyobb fiuk könyv nélkül kezdtek felelni, sorba az egész első pad; csak úgy pörgött a szájukból a szó, hogy azt álmélkodás volt hallani.

A mint mindig közelebb jött felém a felelés rendje, úgy dobogott a szívem; hátha engem is kérdeni fognak: «ha elnézed e világot, mit gondolsz, magában lett-e az, avagy valaki teremtette?» és én még nem tudok semmit sem felelni. Már az előttem ülő mezítlábas bajtárs is felállott, s elmondta rettenetes sebes pergéssel a maga mondani valóját, hogy

szemei is kidülledtek bele ; ekkor a rektor úr félbeszakítá az examinálást.

Ilyen nehéz kő soha sem esett le a szivemről, mint akkor ; meg valék szabadulva a legnagyobb félelemtől, a mit valaha kiálltam. Hiszen a mi leczke holnapra fog következni, azt már majd megtanulom én is, nem fog többé ilyen rettegésem lenni.

Még azután egy iszonyatot kellett megélnem. Egy rossz fiút onnan a hátulsó padból megcsaptak. Kiégette az előtte ülő pruszlikját gyújtó-üveggel, a mint a nap odasütött.

A mosdatlan kamasz ordított és rimánkodott a büntetés elől ; én is úgy szerettem volna vele könyörögni, hogy ne bántsák, hiszen igéri, hogy nem teszi azt többet ; nem használt, le kellett neki feküdni s kiállani a három botot. Rette-

netes. Én nem élném túl, ha engem úgy megvernének. Hogy mer ez a fiu most haza menni az atyjához?

A fiu még azután soká bögött oda-hátul; mi pedig elkezdettünk énekelni szépen: «óh mely boldog az oly ember életében!» a rektor úr verte a taktust az asztalon s velünk énekelt; nekem úgy tetszék, mintha reám mosolyogna s még buzgóbban énekeltem.

Azután mind felálltunk: az első gyermek imádkozott fenhangon, imádság után kiszabta a rektor úr a holnapra megtanulandó leczkét, s azzal hazabocsátá a nagy tábort.

Ott kinn meghúzták a nagy csengetyűt, mely egyedül az iskolai nagy hatalmaságok számára volt rendeltetve; valamelyik szomszéd classis népe között nagy volt a tolongás; egy fiúnak nagy baja

történt, tán beütötték az orrát; előttem vitték a kúthoz szörnyű véresen. Én Istenem, talán meg is fog halni, nem mehet az édes anyjához haza többet.

Engem pedig a jó rektor úr fogott kézen s úgy vezetett haza abba a nagy messzeségbe; negyedik volt a házunk az iskoláig: de én olyan messze még nem voltam soha.

Otthon úgy fogadtak, mint valami diadalútról hazatérő bajnokot, jó néném szilvás derelyét készítte számomra, a miért jól viseltem magamat s úgy hiszem, hogy büszke voltam a cselédség előtt, midőn kiültem a szederfa alá s fenhangon elkezdtem tanulni a kis káté és a hármas kis tükör nevezetes tudományait. — Egy hét múlva levetettem nemes vetély útján nem csak a mezítlábos szomszédot, hanem az egész első padot ott előttem

egyenkint: csupán az első gyerek állta még velem a versenyt egy hónapig, akkor legyőztem azt is.

Nem illik ugyan az embernek saját diadalaival dicsekedni, hanem hiszen az olyan régen volt már, hogy azt a fiatal embert, a kit akkor a komáromi kollégium első osztályában Móriczknak csúfoltak, bátran tekinthetem egy olyan személynek, a ki ezelőtt huszonhat évvel semmit sem tudott arról, hogy én mi csoda atyafiságban állhatok ő vele?

*

Én gyáva voltam, nagyon gyáva.

El nem mertem menni az iskolába, ha jó anyám, vagy nőtestvérem addig utánam nem nézett, míg odaértem. Különösen három legsötétebb tárgya volt rettegetsemnek: nem tudom ki verhette fejembe?

Egyik az, hogy a zsidók megfognak és véremet vesznek; másik az, hogy tetszhalott talállok lenni s elevenen eltemetnek; harmadik meg, hogy meg talál harapni a veszett kutya. — Nekem ez a három gondolat egész gyermekéletemet megkeserítette. Valahányszor jöttem és mentem az iskolából hazáig vezető úton, rettegvé pillanték azokra a nyitott ajtajú boltokra, a hol azok a hosszú szakállú zsidók ültek hosszú kabátokban. Hány gyereket megehettek már ezek?

A másik gondolat gyakran éjszakákon keresztül nem hagyott aludni. A legrettenetesebb képzelettel bírtam magamban elgondolni, milyen helyzet az, mikor valakit elevenen eltemetnek; és azután nagy csendesség támad körüle: olyan mint most.

Néha az iszonyattól fel akartam kiál-

tani : édes anyám ! ne hagyjanak engem eltemetni !

Végre a kutyáktóli féltemben soha ki nem mertem bot nélkül menni a szobából, voltak mindenféle alakú és kaliberű pálczáim, s nem volt reményeimnek magasabb foka, mint az, hogy bár csak én valaha egy paraplé-nyelet kaphatnék valahol, a mi ideáljaim netovábbját képezte ; s ez a rossz szokásom annyira megmaradt, hogy most bottal járok még az udvaron is.

Mindenféle borzalmas eszméken azután úgy el tudtam gondolkozni, órákig elüldögéltem magamban háborogva az én szederfám alatt, mely velem épen egykorú volt, de engem nagyon elhagyott a növésben, ott rajzoltam mindenféle csodálatos szörnyeket egy nagy palatáblára s komponáltam magamban rém-

séges históriákat a szörnyetegenek mellé, a miket félelem volna elmondani.

Míg más okosabb gyerekek összejöttek lapdázni, lármázni, kinn a szabadban, addig én kertünk legfélreesőbb szegletében építettem magamnak kukoriczszárból házat, a melybe el lehetett bújni, ott faragtam mindenféle fegyvereket, kézíjakat, képzelt ellenségek ellen, ott készítettem földalatti sírboltot, fülkékre felosztva, azokban feküdtek az én kis halottaim, a véletlen kimúlt selyembogarak, feketére és fehérre festett korporsókban; kis harangláb állt mellette, azon csengetyű három is, kisebb-nagyobb, a mikkel őket elharangoztam s írtam számukra epitaphiumokat, mint valami csatában elesett hősökre.

AZ ELSŐ ARANY

(1841—1842)

Abban az időben, hogy Pápán jártam iskolába, tele voltam hypochondriával. Örökös szúrást éreztem a mellemben, azt hittem, tüdővészben vagyok; lopva a Tapolcza partján a keserédes csucsor gyökereit szedegtettem, azokat rágcsáltam, tudom azt Diószegiből, hogy az a mellnek használ. Szegény jó anyámat el-
elrémitettem életről lemondó leveleimmel. Egyszer gyermekkoromban járt nálunk egy öreg ismerősünk, ágról-végről tán rokon is, a ki régóta elszegényedve úgy tengődött, hogy egyik ismerősnek a házából a másikba vándorolt, ettől hallot-

tam elmesélni a fátumát. Fiatalkorában nagy beteg volt s nagyon szeretett volna élni. Hát egyszer éjszaka megjelenik előtte egy hosszú fehérszakállú agg s azt mondja neki: «No fiam, meg fogsz gyógyulni; hanem osztán nem élsz tovább tíz esztendőnél: akként intézd a dolgot». — Az atyafi az éjjeli látás után csakugyan egyszerre felgyógyult s aztán bizva a profécziában, akként intézte a dolgot, hogy az alatt a tíz esztendő alatt úgy elköltse minden vagyonát: nehogy holta utánra valami maradjon. Ámde az ősz férfiú nagyon rosszul lehetett informálva; mert a rászédett atyafi még azután negyven esztendeig járta a világot, magának és másoknak terhére. — Ennek a meséje nem akar kimenni a fejemből soha. Én is fohászkodtam annyi sok álmatlan éjszakán (ébren tartva a köhő-

géstől) «oh uram isten, csak tíz esztendőt adj még élnem. Nem kérek én tőled se gyönyöröket, se gazdagságot, csak azt, hogy engedj dolgoznom! — Engedd meg, hogy azt a tengert, azt a ködöt, azt a chaoszt, a mi itt a lelkemben forr, hömpölyög, zsibong, napvilágra hozhassam. Adj tíz esztendei munkaidőt nekem!» Ez volt erőszakos imádságom mindennap itt a Kláraház utczai szobájában.

De szavamon fogtak!

Azóta már a negyedik kapitulácziót szolgálom: s a tenger, a köd, a chaosz még most is ott forr, zsibong, feszít. Úgy állok már a munkám halmaza hegyett, mint Simeon Stylites a pusztában rakott oszlopán, s én is, mint a pusztai anachoreta, mindennap viszek fel még egy követ s csinálom a tízezer keresztet.

Nem panasz szól belőlem. Ellenkezőleg. Áldott legyen a láng, mely utamra rávilágított; áldott legyen a kéz, mely arra rávezetett! Nem kértem Istentől se gyönyört, se gazdagságot: csak munkabíró erőt; s a munkában meg lett adva a gyönyör, meg a legnagyobb gazdagság: a független szabad ember életmódja. Legsötétebb hálátlanság volna tőlem — Isten és hazám iránt — ha pályámnak egyetlen árnyoldalára is visszaemlékezném, ha tartogatnék kebelemen mást, mint a megelégedés kéjérzetét, mikor visszanézek — egész odáig, a hol a legelső novellámat megírtam.

Megvan-e még az a szőlőlugas a Kláraház kertjében (a szőlőtő halhatatlan), a hol azt a borzalmasan fantasztikus elbeszélést megírtam, a minek «Istenítélet» a neve? Akkor virágzott a szőlő,

a döngő méhek segítettek benne. A mű pályázatra volt szánva: azért kellett azt titokban írni, hogy idegen szem meg ne lássa. A «képzőtársaság» öt arany jutalmat tűzött ki pályadíjúl: egy versre és két novellára. Mikor már be voltak adva a pályaművek, még azután is minden délután kijártam megkérdezni a növekedő szőlőszemekről, hogy mi lesz a munkám sorsa!

A szőlő pedig savanyú volt: még várni kellett.

Hárman laktunk egy szobában: Kerkápoly Károly, Pap Dini és én. Pap Dini geniális fiú volt: tele elmésséggel; csinos könyvtárt tartott, a miből Kerkápoly Tocquevillet tanulmányozta, én pedig Boz Dickens első művét, a Pickwick klubbot. Petőfivel (akkor még Petrovics) és Orlaival csak a tanórákon találkoztam.

tunk és főképen a «képzőtársaság» ülésén.

Milyen komoly dolog volt ez!

A tagok mindig teljes számmal jelen: Tarczy tanár volt az elnök. A tagok által benyújtott szépirodalmi és æsthetikai munkák kiadattak bírálatra. S aztán az ülésben felolvasták a művet és a bírálatot. Mindenki elmondta rá észrevételét. A köztetszésben részesült műveket azon kitüntetés érte, hogy azokat a szerzőjök sajátkezüleg beirhatta az egylet albumába, a minnek az volt a czíme: «Érdemkönyv». Ezekből ismét kiválogatva alakult meg egy jó kötetnyi Album, a «Tavaszi», melyet a társulat saját költségén adott ki — s nem vett vele. E társaság tagja volt Kolmár József is, emelkedett hangú költeményeiről most is nevezetes író és Bárány Gusztáv, kinek egy Wal-

ter Scottra emlékeztető magyar lovagkori s egy bibliai tárgyú: «A levita felelése» czímű novellája erőteljes nyelvezetével s fényes fantáziájával, annyi reményre jogosított egykor.

Jó barátok voltunk mind. — De azt nem abban az értelemben kell venni, hogy összeálltunk egymást dicsérni: hanem úgy, hogy versenyeztünk egymással, mindenben és mindenütt: versenyeztünk az osztályban a hely elsőbbségeért; én csak harmadiknak jutottam fel (első volt Kerkápoly, második Gondol Gábor), versenyeztünk a nyelvtanulásban; versenyeztünk a pályázaton, megmondtuk egymásnak a hibáit s örültünk egymásnak a diadalán, a sikerén. — Ez az igazi barátság.

Végre eljött a váravárt nap, a pályabírák véleményének kihirdetése.

Soha ünnepélyesebb nap nem lebegett előttem.

A pályabírák voltak : Kovács Pál, Stettner Ignác és Tarczy Lajos.

Az első pályadíjt, a két aranyat, nem én nyertem el, hanem Orlai; nekem csak a második jutott, az egy arany; s az elismerő véleményekből is a fényes, a magasztaló Orlayiak, nekem csak buzdító, a jövőre utaló.

S el kell ismernem, hogy Orlai koszorúzott novellája nemcsak jobb volt az enyimnél, de valósággal jó volt. Kép, hangulat, költői ér, erőteljes nyelv, művészeti alkotás egyesültek benne; míg az enyimben nem volt más, mint vad fantázia.

Hanem az az egy arany s ez az arany-nál drágább szó, hogy «előbbre törj!» egész életemnek irányadójává lett.

«Ezt» nem felejtettem el; «azt» nem adtam ki soha.

Pedig volt egyszer egy olyan nap is az életemben, mikor nem volt több pénzem, mint az az egy arany és egész nap éheztem. «Világos» után volt: az útfélen maradtam, kenyeret nem adtak már az olyan bankjegyen, a milyen nekem volt, az aranyamat pedig nem adtam volna oda, ha éhen halok is. Ekkor talált rám egy jó barátom; a megmentett pályaaranyom most is itt van az ereklyéim között. — Forgalomból kiment «devise» kalmár-nyelven — de nekem útjelző devise.

*

A pápai nagy kollégium mellett, ott volt egy kicsi fehér ház, abban egy még kisebb fehér szoba, abban a ház kis szobájában szokott összejönni ezelőtt sok-

sok esztendővel három fiatal diák, a kiknek kicsiny volt ez az egész világ.

Az egyik volt Orlai Samu, a másik Petőfi Sándor, a harmadik voltam magam.

Tizennégy évvel fiatalabbak voltunk a jelennél, s úgy hiszem, hogy az egész világ maga is sokkal fiatalabb volt akkor, mint most.

Mindegyikünknek volt saját kedvencz szenvedélye: Orlaié a költészet, Petőfié a szinpad, az enyim a festő ecset.

Ha Orlai írt tüneményes regényjele- neteket, Petőfi meg elszavalta azokat, én képeket festettem hozzájuk, s Petőfi szavalás modora ép oly rendkívüli volt, mint az én kompoziczióim. Maga készíté plasztikai szabályait, mint én a festékei- met.

Egymásnak őszinte bámulói voltunk; Orlai megközelíté előttünk Jósika Mik-

lóst, Petőfi is csak egy fokkal állt alább Egressynél; magam is valahányszor a szögleti bolt előtt elmentem, büszkén tekinték a czímerül festett magyar kisasszonyra, miért ne tudnék én is ilyet festeni valaha!

Mikor elváltunk, én lefestettem Petőfi arczképét, kicsinyben, olajba; nem tudom, hova lett ez a kép. Orlai emlékkerseket írt számunkra, Petőfi könyvekre fakasztott érzékeny szavalatával, s akkor erős fogadást tettünk egymásnak, hogy csak mint nevezetes emberek fogunk összejönni, ha még egyszer találkozunk az életben.

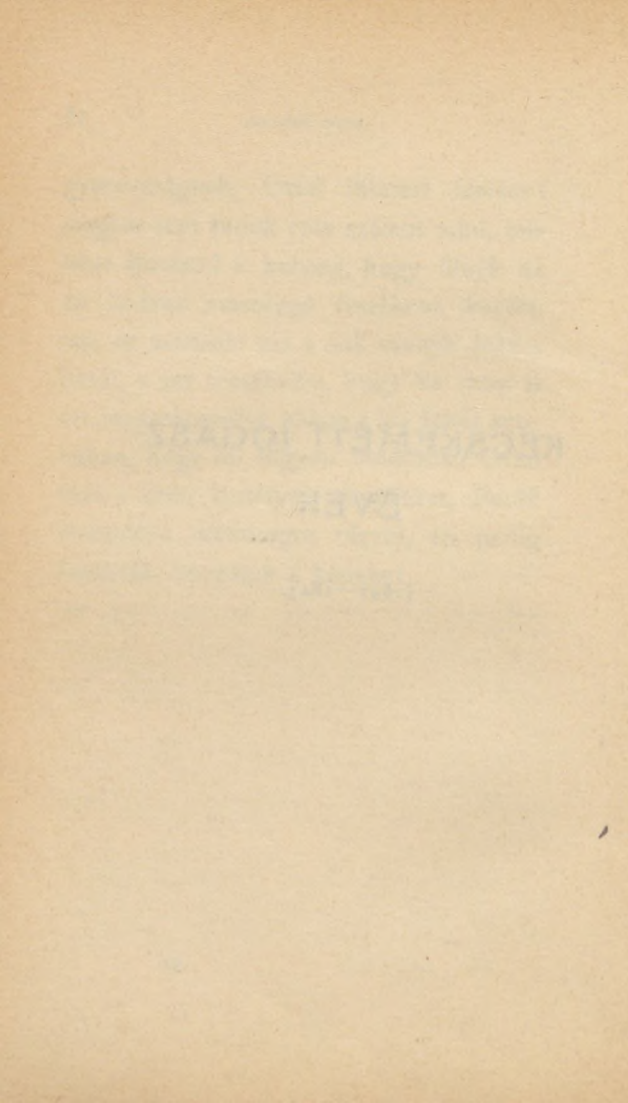
Azután széjjel mentünk a világba, és esztendőig nem hallottunk egymásról semmit.

Mikor pedig ismét összetalálkoztunk, akkor Petőfi hirhedett költője volt Ma-

gyarországnak, Orlai ihletett festész ;
magam sem tudok róla számot adni, mi-
ként történt? a helyett, hogy ülnék az
én kedves mosolygó festékeim között,
ime itt szántom ezt a sok csunya fekete
betűt, s azt szeretném, hogy ha most is
ott tanácskoznánk abban a kis fehér szo-
bában, hogy mi legyen belőlünk? Orlai
írná a szép kedélyes novellákat, Petőfi
elszavalná méltóságos tűzzel, én pedig
festeném hozzájuk a képeket — —
— — — — — — — — — —

KECSKEMÉTI JOGÁSZ-
ÉVEK

(1842—1843)

Egy rendkívül zivataros éjszakán érkezünk meg Károly bátyámmal Kecskemét alá. A menykőhullás, égszakadás elől egy tanyára menekültünk be s ott vártuk be az állás alatt, gyékényes szekerünkön az ítélet elmulását. Kocsisunk nem mert leszállni, azt állítva, hogy ez zsványtanya. Épen akkor hoztak oda szarvánál fogva egy tinót. «Ez bizonyosan lopott jószág.» Meglehet pedig, hogy csak eltévedt bitang volt. A zivatar elmúltával aztán teljes holdvilág mellett barangoltunk be Kecskemétre tengelyig érő lattyakban.

A régi Kecskemétről beszélek, amilyen ötven év előtt volt; a mostani már egészen modern, czivilizált város. Akkor még a puszták metropolisa volt: a nagy falu, negyvenezer lakossal. A hosszú, széles fő-utca kezdetén nagy, tertyedt gömbölyű tetejű nádpaloták fogadják az utast: a szárazmalmok; két oldalt egyforma alakú földszintes házak, elől rácskerítéssel, licziummal. A szekérzörgésre a kutyák felugrálnak a kapubálványra, onnan ugatnak alá. Az utca fénylik a sártól, melynek nincs hová lefolyni. Kétfelül a házak mellett vonul végig a palló, két szál gerenda egymás mellé téve; a gyalogjárók azon kitérhetnek egymásnak, de meg nem előzhetik egymást, a mi az egész népet udvariasságra szoktatja. Hogy a szekerek, a sarat kerülve, fel ne mászsanak a gyalogjáróra, közönkint köp-

czős fabakterek vannak melléje czölöpözve. Az egész hosszú utcán csak egyetlenegy ember kutyagol: ez az igazi bakter; minden utca szögleten megáll és hirdeti: «éjfél után óra kettő, dicsértessek a Teremtő». Ettől megtudakoljuk, hogy hol lehetne itt megszállani. «Csak odáig kell czammogni, a hol az a veres lámpás világít: az a cserepes». Az egész városban csak a vendéglő volt cseréppel fedve: innen neveztetett el. Volt ugyan még két másik is, a «leveles», meg az «ürgés», de azok csak a hajtsárkok és tyukászok által látogattak. Itt megszállottunk.

Reggelre kelve aztán sorba látogattuk a tanárokat, Karika János, Szabó Sándor, Tatay András tisztelendő urakat, a kik mind szép, simára borotvált arcú férfiak voltak: a két első daliás, jól meg-

termett alak, mosolyra hajlandó arcok, intelligens tekintet, az utóbbi alacsony, sovány teremtés, a tudományosságtól öszszeránczolt arczczal. Csak a negyedik: Sipos Imre tanár úr viselt tekintetes czímet és hatalmas bajuszt. Ő volt az én leendő specziális tanárom: a professor juris.

Karika tanár távoli rokonunk volt; ő rögtön utasított bennünket egy tiszteséges családhhoz, a hol engem kosztra, kvártélyra elfogadnak. Egyenesen oda mentünk.

Ez az a ház, a barátok klastromával szemben, a mi most Muraközy-ház név alatt ismeretes; akkor Gyenes Mihály városi mérnök háza volt: elől két szobával az utczára, a többi az udvarra néz, tágas ambitussal; a hosszú udvar tulsó végén a hátsó ajtó egyenesen a promenádra nyílik. Ez a hely nemrég egy

csunya posvány volt; a mióta Gyenes Mihály ide telepedett, az egészet feltöltötte, szép nagy jegenyékkal beültette s lett belőle kedvencz mulatóhely, a hol a katonai zenekar muzsikált a publikum gyönyörűségére.

Bizonyára ennek a kis háznak a gazdája megérdemelné a monumentumot Kecskemét városa részéről; mert ennek az érdeme, hogy azok az ősi homokpuszták erdőkkel, kertekkel lőnek beültetve. Ez az ember hét millió fát ültetett el a kecskeméti határban.

*

Az első reggel arra ébredtem fel, hogy az én szobatársam, Gyenes Pali, a mint az ágyból fölkel, egy nagy lapos követ, a mi lehetett félmázsás, elkezdett a feje fölé emelgetni két kézzel: egymás

után többször, folyvást. Mikor már a huszadikszor ismételte, megszólítottam:

— Mit csinálsz?

— A testemet edzem.

Az ötvenedik emelésnél abbahagyta.

— Felviszem százig; minden nap egygyel többet. Próbáld te is.

Hozzáfogtam; a tizedik emelésnél már elég volt.

— Majd holnap kettővel többet.

Azután megmostuk a testünket hideg vízben, gyorsan felöltözködtünk s futottunk ki a promenádra a studiumunkkal, a leczkét megtanulni. (Én már elkéstem egy pár nappal, azt is helyre kellett pótolnom.) Rohamlépésben vágtuk be a feladványt. Ezt úgy megszoktam, hogy még most is csak járkálva tudok szellemi munkát végezni. Akkor nagyéhesen bevágtunk egy pohár tejet kenyérrel s

aztán versenyt gyalogoltunk a kollégiumba.

Ott egyszerre jó pajtások lettünk valamennyien. A kecskeméti fiuk vidám, tréfaszerető czimborák voltak; én egész új világban éreztem magamat közöttük.

Micsoda ép testű, egészséges arczú fiuk! Muraközy Jani, (ilyen lehetett Herkules suhancz korában) a kivel csak Kőrösi Sándor tudott megmérkőzni.

Mindjárt az első megismerkedés napján életbe lépett közöttünk az a kecskeméti kollégiumban divó szokás, hogy a melyik diák tud valamit, a mi kívül esik a kötelezett tantárgyakon, az a többit oktatja e tudományból — ingyen.

Muraközy Jani volt a tornamester, ő trenirozta a többieket, a temetőben volt a tornahelyünk, a jó puha porondon. Ő tanított bennünket karddal és törrel

vívni, még pedig plastron nélkül. Hozzászokott a bőrünk a vágáshoz. Dicsekedés volt a kék, veres ütésfolt a karon és mel-
len. (Egyszer Molnár Ádám mind a négy
ujjamat keresztül vágta karddal tré-
fából.)

Egy másik diák zenészethez értett. Az
nekem nem kellett. De annál jobban tet-
szett a Gyenes Palinak. Ő kürtöt fujt,
két unokatestvérem primhegedüt és gor-
donkát játszott. Az utóbbi még hang-
versenyeken is produkálta magát, mint
szólójátékos. Rendes zenekara volt az is-
kolának.

Egy harmadik énekmester volt. Ennek
az alakját be is hoztam az első regé-
nyembe mint «kántus prézest».

A negyedik táncolni tanított, ez le-
hetett Nagy Feri. Tőle tanultuk a francia
négyest és a körmagyart, meg a magyar

szólótánczot, a miről a mai kor gyermekének már ideája sincsen.

Az ötödik tanította a franczia nyelvet. (Akkor még nem voltunk sovinszták.) Ez volt Szalai Sándor (theologus diák). Az első leczkérére én is felmentem, ám- bár én már Hugó Viktor Bog Jargálját olvastam eredetiben. Azon kezdte, hogy mindenekelőtt szerezzé meg mindenki a könyvárusnál «Poche» úr franczia dikcionáriumát. A mire én azt mondtam neki: «Arra mifelénk úgy híjják a «Dictionnaire de poche»-t, hogy «zsebszótár». — «No ha jobban tudsz francziául, mint én, akkor ne jöjj ide az én hitemet rontani.» — Hanem azért is volt az így. A fiuk csak megtanultak minden rendkívüli tantárgyat ingyen.

Engem pedig megtettek rajztanárnak. Értékesíttem a komáromi tanulmányai-

mat. Valóban értékesítettem. Mert később annyi magántanítványom akadt, a ki fizetett havonként két forintot, hogy egész urrá lettem. Ezek között volt Márton Ferkó is, ki irodalmi nevén Abonyi Lajos, kiváló szép tehetségű népszerű író társam.

E közben pedig festettem olajba a portrékat. A kikre emlékezem, Kecskemétről a következők:

Legelőször a szép háziasszonyom maga, azután a szívem mágnese, a szép kékszemű, szőke hajú, görög leány, Frankó Julcsa; majd a még annál is szebb, junói termetű, fekete hajú Matolcsy Mari. Azután Petőfi Sándor, (kék kvekkerben, sárga gombokkal) kecskeméti színész korában, valamennyi professzorom és Szalay Sándor, Sallay Jancsi, Gaál Józsi, Zabolay Pista, Hartman Pali és nem tudom még hányan. Följegyzem még, hogy

a festett arczképekért a «festék és vászon» árában öt forint tiszteletdíjakat kaptam. (Kivéve Petőfit, meg a szép hölgyeket.)

És annyi fontos elfoglaltatás daczára jutott még időm írónak is lenni. Irtam ez idő alatt egy drámát meg egy vígjátékot. Sőt egy lapot is szerkesztettem, humorisztikusát, nem volt kinyomtatva, csak írásban szokszorosítva; az illusztrációkat is magam rajzoltam bele. Még a czímére sem emlékezem.

De az egész alaphangulatát irodalmi tevékenységemnek a kecskeméti élet határozta meg.

Házigazdám, a városi mérnök, gyakran elvitt magával a gondjaira bizott kiterjedt erdőségekbe parasztszekéren. Elkóboroltunk a Tiszáig, a Szikra-csárdáig, a homokbuczkákön keresztül a Fe-

hér-tóig. Én mindenütt új meg új néppel találkoztam, a pusztákon, a kamárokokban, a tanyákon, a csárdában, a halásztanyán; megismertem a magyar fajt a maga őseredeti sajátságaiban; összejöttem a pusztabirákkal, hadnagyokkal, a kik betyárokat üldöznek s a futó betyárokkal, a kik azokat kikerülik, megismerkedtem a népnek észjárásával, fogalmai-val, dalaival, közmondásaival, kifogyhatlan humorával; hallottam a népmeséket a bogrács tűze mellett, a kukoriczafosztásnál, a szüretelésnél. Láttam a híres bikaharczot s a pütkösdi király parádéját, a minek mind most már hire sincsen; meg azokat a pusztai párbajokat, a mik meseszámba mennek. Ezek mind úgy megörökítve vannak emlékezetem kristályhártyáján, mintha tegnap történt volna.

És most végig jártatom emlékezetem búvlámpája előtt a velem együtt élt alakok képeit, hányan vannak még meg? De soknak az alakján keresztülsüt már a csillag, mikor elhaladnak előtte! Mivel vagyok jobb náluknál, hogy őket túléltem?

Egy könyv nem volna elég megírni, mit tettem, mit szenvedtem, a kik valamikor pajtásaim voltak? De a mit vétettek, azt leírni egy körömnek a lapja is sok volna!

1848—1849

Petőfi, mint Julia férje, tért vissza a fővárosba.

Egy szállást fogadtunk s közös háztartást vittünk.

Ez is egyike a legnagyobb képtelenségeknek, a mi valaha poéták fejében megfogamzott: «Egy» szép fiatal nő és «két» fiatal férfi egy közös lakásban, a kik mindennap együtt reggeliznek, ebédelnek, vacsoráznak.

És hát hol van az a jogerőre emelkedett birói ítélet, a melyben én rám ki-
mondatik, hogy nekem erényesnek kell
lennem?

És Julia, mondhatom, hogy nemcsak a saját erényét őrizte szigorúan, hanem még az enyémet is. Ha egyszer egy vacsoráról elmaradtam, másnap olyan keresztvallatás alá fogott, hogy azt sem tudtam, a sok igazság közül melyiket adjam elő védekezésül.

Bizony papucs alatt voltunk mi mind a ketten, Sándor is, meg én is.

S ugyan meg kellett gondolnunk, hogy asztal fölött hogyan járjon el a szánk.

Egyszer odajött hozzánk Orlai Petrich Soma, a festő, Petőfinek közeli rokona, hajdani kenyeres pajtása, a legszelidebb fiú a világon, ártatlan kedély, eszményi, költői lélek, a kinek még a hangja is oly fuvolaszerű, olyan melodramai volt, hogy ha valaki behunyt szemmel hallgatta, azt hihette — a hangról is, a tartalomról

is — hogy valami tizenhat éves kisaszony beszél.

Még egy pár íróársunk volt jelen; ozsonnáltunk; Petőfiné vitte a háziasszonyi tisztet. A közben fecsegtünk összevissza mindenféle badarságot, a miről mi azt hittük, hogy okos dolog.

Petőfi, mint a nagy inquisitor, ügyelt mindegyikünknek a szájára, nem csúszik-e ki rajta valami olyan szó, a miért «tüzet kell tenni a gyerekeknek a nyelvére».

Egyszer csak a jó szelid Orlain esik meg az a fátum, hogy kiszalad a száján ez a népies szólam: «a fene tudja».

Erre Petőfiné fölkerelkedik a pamlagról s elhagyja a társaságot.

Mi csak várunk. Tán a pirított zsemlye után lát a konyhában? De a mi asszonyunk csak nem jött vissza. Utoljára maga Petőfi vállalkozott, hogy a feleségét fölkeresi.

Kis idő múlva visszajött, de csak egyedül.

— Látod, barátom, mondá Orlainak, te vagy a hibás. Mért nem ügyelsz a kifejezéseidre? Olyan szót ejtettél ki a feleségem előtt, a mi annak lehetetlenné tette a társaságban ittmaradást. Azt mondtad, hogy «fene».

Szegény Orlai már nem is emlékezett rá.

Védeni sem tudta magát. Én megszántam és segítségére siettem.

— Hát Samu pajtás csak a klasszikusokból idézett ezúttal. Tudod Sándor, a hol ez van írva: «Tánczolok, mint veszett fene!», aztán meg ez: «Mert a katonai pálya fene sík!»

Kegyetlenül letorkolt érte.

— Tanuld meg azt, hogy a mit nyomtatásban elolvastathatunk a publikummal,

mindazt nem mondhatjuk el élőszóval egy társaságban, a hol «egy» nő van jelen.

★

Következett a nagy márcziusi nap, melynek fátumába, mint két egymáshoz lánczolt fegyvertárs mentünk Petőfivel. A hol egyikünk elesik, a másiknak is ott kell elesni. Egy reggeltől estig tartó fényes álom volt ez az egész nap. Egy folytonos gyönyör, mely olyan édes, hogy szinte fáj! Ahhoz a diadalmámorhoz, a melyben ekkor osztozánk, nincs fogható érzés ezen a világon. Azt hittük, hogy megfordítottuk a korszakot. Azt hittük, hogy óriásokká nőttünk egyszerre. A forradalmi vezérek szerepeit osztottuk ki egymás között. Petőfi szobájában körül fel voltak függesztve a franczia forradalmárok remek kivitelű

arczképei, ez volt a fényűzése. Tavalyi versében még azt mondá: «Rómában Cassius valék. Helvécziában Tell Vilmos, Párisban Desmoulins Camill. Itt is lesznek tán valami». Itt már Danton akart lenni. Én nekem pedig Saint Juste szerepét szánta. Elfeledte, hogy épen Saint Juste volt az, ki Danton vádlevelét a törvényszék előtt felolvasá. Szerencsére nem lett belőlünk se Danton, se Saint Juste; hanem az lett belőlünk, hogy mire a márcziusi ibolyákat a májusi gyöngyvirágok felváltották, akkorra úgy elfelejtett bennünket a világ, mint a hogy el szokták felejteni az ibolyákat a gyöngyvirágok évadjában.

*

Épen ilyen beteges voltam, mint most. Akkora pilulákat nyeltem, mint egy öreg bab. A doktorom azt parancsolta, hogy

maradjak egész nap az ágyban. Hanem a doktor után berontott hozzám Petőfi: «Kelj fel! ugorj! rúgd bele magad a ruhádba: ma lesz a napja, hogy vagy élünk, vagy meghalunk!»

Követtem, a mit mondott. Tudtam, hogy miről van szó. A pesti tizenkét pont. Ott volt már az iróasztalomon.

A pesti tizenkét pontot nem én fogalmaztam, nem is Petőfi, nem is a fiatal társaim; hanem szerkesztették azt meglett, kipróbált férfiak, a kiknek társaságát a «Pesti kör» név alatt ismertük. Tehát a 12 kardinális pont már készen volt: én csak minden ponthoz népszerű, könnyen megérthető magyarázatot adtam: aztán még felyül a 12 pont fölé odaírtam e jelszót: «Szabadság, egyenlőség, testvériség!»

A «Pesti kör» összeállította a nemzet

kívánságait kifejező 12 pontot, de aztán nem tudott vele mit csinálni. A táblabírák rendet akartak tartani. A pestmegyei gyűléssel elfogadtatni e pontokat s utasításul küldetni fel a követeknek: a publicisták egyenesen a diaetához akarták azt felküldetni egy soktagú küldöttség által petitió alakjában.

«Nem petitió kell ide, hanem forradalom!» kiáltá Petőfi. «Menjünk a piacra!» Ő is írt valamit a 12 ponthoz, a «Talpra magyart!»

Eleinte csak négyen voltunk Petőfin kívül. Vasváry, Bulyovszky meg én.

Egy óra múlva már az egész hatvani-utcza szűk volt a követőinknek.

Hogy túltettük magunkat a törvényes formákon s forradalmi térre léptünk, azt bebizonyítottuk azzal, hogy miután három nyílt piacon kihirdettük az új kor

követeléseit, végül elhatároztuk, hogy ki fogjuk azokat nyomtatni, minden cenzori helybenhagyás, hatósági engedély nélkül. Landerer és Heckenast nyomdája volt az Életképek műhelye: ott nyomattuk ki. (Most ez a gróf Pálffy János-féle bérpalota: akkor a mágnási casinó is ott volt elhelyezve az első emeleten.) Az első példányait a szabad sajtó drága szülöttének a casinóba vitték fel. Irinyi Józsi küldte fel nekik: tudta, hogy nagy örömet fog vele szerezni. Néhány percz múlva odafurakodik mellém a casinónak egyik legismeretesebb alakja, s odasúg a fülembre: «nagyon jó a tizenkét pontotok, édes öcsém, de hiányzik belőle a legszükségesebb: a papi jószágok elkobzása: ezt tegyétek bele tizenharmadiknak.» De már sarkára hágott Farkas János, a ki a casinóban a liberális elemet

képviselte s félretaszítva a csábító Mefisztót, odakiálta hangosan: «ne hallgass ezekre a reactionáriusokra, ezek meg akarják buktatni a tizenkét pontot a tizenharmadikkal!» — «Úgy sem hallgatok rájuk.»

★

Húszezernyi néptömeg hullámzott Pest utczáin, a sajtó tetteleg felszabadított, a népvezetők sajátkezűleg nyomtatták ki a pesti 12 pontot: «mit kíván a magyar nemzet?» s Petőfi költeményét: «Talpra magyar, hi a haza!» s a városházára sereglő népsokaság Rottenbiller polgármester elnöklete alatt megválasztá a közbiztonságra felügyelő bizottságot; benne volt Nyáry Páltól Sükey Károlyig minden hirhedett név. A népnek tetszett a kezdet. «Éljen a forradalom!» Kaptunk nemzeti színű zászlókat, felkötöttük balkarunkra a nem-

zeti szalagokat (az enyim most is megvan, még akkor gyöngéd kezek által egy falevélre hímezett 1848-al rámába téve), de mit tegyünk tovább?

Könnyű más városnak forradalmat csinálni, tudja hogy mit tegyen? Legelőször is elkergeti a kormányát, körülveszi a parlamentet; de hol vegyünk mi kormányt és parlamentet, mikor a kancellárunk Bécsben van, a parlamentünk pedig Pozsonyban?

A nagy óriás pedig, ha egyszer föl-
ébredt, tenni akar.

A népbizottság, hogy némi autorizációt adjon a mozgalomnak, elhatározá, hogy a sajtószabadság tárgyában egy küldöttséget indít meg Budára a helytartótanácsához, a nép kívánatainak tolmácsolására. De ahhoz a küldöttséghez húsz-ezer ember csatlakozott.

Délben egy levelet kaptam, melyen egy kiszolgált császári tiszt volt aláírva (később szomorú emlékezetű alak, mint hirhedett feladó — utoljára öngyilkos), ebben az volt velem tudatva, hogy az általunk csinált parapluie-forradalom nem ér semmit. Fegyver kell a nép kezébe. Ott volt aztán egy egész stratégiai terv. A jövő éjen tíz helyen meggyújtani a várost, a támadt zavarban megrohanni a Neugebäudet, ott a gyenge helyőrséget lefegyverezni, az ágyúkat elfoglalni, azokkal a Károly-kaszárnyán rést töretni, azt megostromolni. Az üllői kaszárnya felől torlaszokat emelni, a lovasság elé tört üvegdarabokat hinteni, az olasz katonákat haranguirozni, egy pár generálist kezesül letartóztatni stb. stb., hogy én nekem a hajam szála mind az ég felé állt bele. Még akkor volt.

Sietve hivattak Rottenbillerhez, még nem is közölhettem senkivel a borzasztó haditervet. Ott találtam nála a tüzérség főparancsnokát Budáról. A kis köpczös úr szörnyű haragos képet mutatott, azt mondotta, hogy ő be nem ereszt olyan nagy népsokaságot Budaváraiba, mint a mennyi bevonulni szándékozik. Ő becsukja előttük a kaput. Rottenbiller figyelmezteté, hogy ez nagy baj lenne a kapura nézve, mert azt akkor bizonyosan betörnék. «Akkor én össze fogom önöket kartácsoltatni!» kiáltá a vitéz alezredes.

Erre én azt mondám neki: «Azt teheti ön, hanem ha mi kiejtjük a kezünkből a háromszínű zászlót, akkor majd jön utánunk más, a ki a vörös zászlót emeli fel.» S azzal megmutattam neki a kapott haditervet, eltakarva az aláírást.

A becsületes főtiszt azt mondta ennek

felolvasására, hogy «ez nem tréfa» s aztán ő kezdett el bennünket kérni, hogy csak vezessük hát okosan a népet, majd ő is rajta lesz, hogy semmi baj ne történjék.

Ez volt Budavár második vérnélküli bevételének (először a törökök foglalták így el) genesisé, melyhez a hadi tervet mi hárman csináltuk: Rottenbiller, a tüzér alezredes, meg én; bármennyire igyekezzenek is e körülményt a historikusok agyonhallgatni.

A diadal tökéletes volt, nem csak felmentünk, de vissza is jöttünk Budavárából, s a sajtószabadságon kívül lehoztuk az irodalmi működésért tömlöczbe zárt Táncsics Mihályt.

Táncsics maradt e nap hőse, őt hoztuk olyan diadallal Pestre, a minővel az angolok II. Károlyt Londonba, a francziák

. Napoleont Párisba, sőt a minővel csak Schwartz Gyula vagy Szilágyi Virgil diadalmenetei a fővárosban hasonlíthatók össze.

★

Ezen a nagy napon találkoztam a színpadon Laborfalvy Rózával. Nem játszottunk: komoly volt a szerep. Egy felizgatott néptengert kellett lecsillapítani: egy fejetlen óriást gondolkodásra birni.

Ott és akkor «Ő» tőle kaptam az első érdemrendet, a nemzeti színű szalagcsillagot a mellemre. Ez volt az eljegyzésünk. Ha egyszer elfogadtam, azt nem lehetett többé letagadni. De őszintén, igazán megszerettük egymást, úgy, a hogy csak két tiszta lélek egybe olvadhat: mindegyikünk feltalálta a másikban saját lelkének kiegészítő felét.

★

Egy hét mult el márczius 15-ike óta. Egy hete az aggó várakozásnak. Mi lesz most? Magáévá teszi-e a pozsonyi országgyűlés a pesti 12 pontot? (melyben a régi rendi diéta halála is kimondatott s helyébe a népképviseleti országgyűlés állíttatott). Szentesíteni fogja-e a király az új alkotmányt?

A közben egyebet is tettünk. A mi csak kard és puska volt kapható a városban, azt mind fölvásároltuk, magunk fegyverbe öltöztünk. Jaj de szép volt az utcán látni az egész férfisereget a polgári ruha fölé kötött karddal, a szíjra vetett dupla puskával, nemzetiszínű toll a kalap mellett, nemzeti kokárda a mellre tűzve. Egy derék zsidó polgártárs (a nevét elfeledtem, de az egykorú lapokból előkereshetitek) maga kétezer puskát vásárolt fel Stájerban s ingyen adta oda a

hirtelen megalakult nemzetőrségnek. — S hogy semmi ne hiányozzék, megtudtuk (volt már a forradalomnak is rendőrsége), hogy bécsi jóakaróink egy hajóval lőport és ólmot szállítanak Horvátországba. Azt mi, mint hadi dugárút, a népjog czímén lefoglaltuk s aztán volt már a puskáink számára töltény is.

Egy délelőtt épen azon tanácskoztunk az én dohányutczai szobámban Petőfivel és Vasváryval: hogy felmenjünk-e cum gentibus a pozsonyi országgyűlésre, pressziót gyakorolni? a midőn benyit a szobámba egy tisztos agg duenna, körül néz s meglátva két barátomat, letesz az íróasztalomra egy papirba takart csomagot, azt mondva hozzá:

— Ezt küldi önnek valaki, hogy kicsoda? azt találja ki.

Azzal visszavonult, eltűnt.

Én hozzá sem nyultam a csomaghoz, a míg a két barátom el nem távozott. Azok is diskréte magamra hagytak.

Hát hisz ez megszokott állapot volt már (egy egész hét óta), hogy a márcziusi fiatalokat kegyelik a magyar hölgyek. Vasváryt bizony majd széjjel szedték. Szép fiu is volt: achillesi alak; nagy szemű, nagy orru. Aztán én sem voltam valami bagolyrugta vakarcs (ötven év előtt!) Én rám is gondoltak. De azért még is kitaláltam egyszerre a rejtélyes csomag küldőjét, a mint annak a tartalmát megláttam. Egy nemzetiszínű süveg volt az: selyemfonálból horgacsolva. Egy hét alatt készült. Éjjel-nappal dolgozhatott rajta, a ki készítette. Épen a fejemre illett. Semmi frás, névjegy nem volt hozzá.

Alig vártam a délutánt, az illemláto-

gatás idejét, felkötöttem a kardomat, vállra akasztottam a puskámat, a selyem süveget pedig eltettem a tölténytartómba. Hát bizony a márcziusi napokban úgy járt minden gavallérember látogatóba elegáns hölgyekhez: puskával a vállon, tölténytartóval a csipőn, karddal a tompon. Így mentem én is első látogatásomat tenni — Laborfalvy Rózához.

Azon kezdtem, hogy megköszöntem neki a számomra készített nemzetiszínű süveget. Meg volt elégedve, hogy a küldőjét kitaláltam magam eszétől (tán nem is az eszétől).

Azonban visszahoztam azt, mert valami kimaradt belőle: az évszám. Az pedig lényeges dolog. Mert ezt az évet, míg a világ világ lesz, mindig emlegetni fogják.

Akkor aztán a hirhedett művésznő

rögtön a himző dobjára feszíté az én háromszínű sipkámat s minthogy horgacsolással nem lehetett többé a hiányt kiegészíteni, himzéssel tüzködte oda a Márczius 15-ike mellé az «1848»-at, a hogy az ma is látható az ereklyémen. Én ott voltam addig, a míg ez elkészült.

És aztán azon az örökké emlékezetes estén, a melyen Buda és Pest a király által szentesített 1848-iki új alkotmány, a szabadság új korszaka örömére kivilágította házait, már mi kart karra fűzve jártuk be a fényes utcákat Laborfalvy Rózával. Az volt az illumináció! Olyan villanysugárzást nem talált ki Edison. A sziveinkben volt az!

Így lett ez a háromszínű süveg az én életem horoskopjává.

Az első magyar felelős kormány megalakult, a nélkül, hogy eszébe jutott volna, hogy itt van két író ember, a kinek tollát tán lehetne valamire használni. Minden kortársunk jutott valami álláshoz; a márczius 15-iki népszónokok közül többen képviselőkké lettek megválasztva, még a jámbor, egykönyvű Táncsics Mihály is kapott mandátumot, a kit mi hoztunk ki a börtönéből — és Petőfi megbukott a szülőtte városában. És ő azt hitte, hogy pokoli ármány buktatta meg, nem akarta elhinni, hogy a gubás polgártárs nem ismeri azt a versíró, a ki őt jobbágy sorsából felszabadítá, hanem a papnak a fiát ismeri — derék termete van.

S még itt nem volt a kiábrándulásnak vége. Ha mint népvezérek, mint politikai hősök megbuktunk is, megmaradtunk költőknek. Tehát még azt is meg kellett

érnünk, hogy mint költők is megbukjunk.

Márcziustól kezdve az «Életképek»-et ketten szerkesztettük. És e kettős szerkesztés mellett e lapnak azon évfolyama kincstárát képezi a magyar irodalom szellemi termékeinek. A veterán íróktól kezdve az ifjú lángelmékig, mind valamennyi hőse ott van képviselve e Pantheonban s rovatainak mindegyike egy-egy darab becses korrajz. És mégis ugyanaz a lap, melynek első félévben másfélezer előfizetője volt, a második félévben annyira leszállt, hogy nem nyomtatták többé négyszáz példánynál. A magyar közönség kidobta a maga poétáit a hajóból.

Petőfi büszkeségét mind nem törte ez meg. Mit neki közönség, választók? Ő missziójában hitt. Várta a nagy katasztrófát, mely őt egyszerre a nemzet

élére fogja emelni. S a hitének volt valami alapja. A politikai fordulatok oly gyorsan és oly váratlanul jöttek, egyik esemény úgy taposott a másik kigyófarkára, hogy a mai nap nagyságainak soha sem volt igérve a holnapi nap.

És Julia nem hogy csillapította volna, de még tüzelte a férjét.

° «Varrd meg azt a zászlót, feleségem.»

De ne legyek háládatlan a sorshoz.

Ha a márcziusi napok diadalmámoráért elvesztettem azt a szeretetet, a mely egy fróra nézve oly drága, a közönség szeretetét, nyertem helyette mást, mely azt dúsan kárpótolta. A márczius tizenötödiki nap legválságosabb órájában hozott össze a sors azzal a nővel, a kivel lelkem, életem összeforrt.

Épen püünkösd vasárnapja volt ; tartós eső után szép, derült nap.

Estére zivatar lett. De nem az égben, hanem idelenn a városban. Egy olasz császári ezred fellázadt a magyar kormány ellen. Tisztjei bujtogatták fel. Megtagadták az engedelmességet a magyar hadügyminiszternek, a ki őket másnap Verbász alá akarta küldeni a lázadó szerbek ellen.

Az olasz katonákon kívül még volt egy magyar önkénytes zászlóalj is a Károlykaszárnyában, csakhogy ennek nem volt fegyvere.

A fellázadt olaszok és a magyarok között verekedés támadt ; az olaszok bezárták a kapukat.

Az utczákon riadót vertek a nemzetőröknek. Én is nemzetőr voltam, siettem haza a szuronyos puskámért. Petőfi ott-

hon volt. Mikor tőlem meghallotta, hogy a katonaság fellázadt s a nemzetőrséget dobolják össze, azt mondta, hogy ő is velem jön s bement a szobájába a fegyvereiért. Volt egy kétcsövű vadászpuskája, meg egy tenyérnyi széles kardja, a mit guilotinnak hívtunk.

Én hamarább készen lettem a fegyverbeöltözéssel; mikor kiléptem a szobámból a közös ebédlőbe, ott találtam Juliát.

Rémület kifejezése volt az arczán; megfogta a kezemet jéghideg reszkető kézzel s azt mondá:

— Az égre kérem önt, siessen! ne várja meg Sándort. Zárja be a lépcsőajtót s vigye el magával a kulcsot.

Csak egy kulcsunk volt a lépcsőhöz.

Ezért az egy szóért örökké becsültem Petőfinét.

Ez volt az igazi képe.

Tehát erősebb a szerelem, mint a dicsvágy.

«Amor» a him, «gloria» a nő. Amazé a teremtő erő!

Én sietve haladtam le a lépcsőn, annak a rácsajtáját bezártam s aztán ki a kapun.

Mire kiértem az utczára, már akkor Petőfi a felnyitott ablakban állt. Rám kiabált dühösen, hogy ereszszem ki, nyissam ki az ajtót s hogy rá sem hallgattam, szidott, németnek, pecsovicsnak, kamarillának nevezett; fenyegetett, hogy meglő! Szerencsére az utca görbül, én elosonhattam.

Hát bizony nem valami nagy dicsőségnek az osztályrészétől fosztottam őt meg ezúttal. A Károly-kaszárnya ostromlását magam sem számítom a babéraim közé. Az olaszok kilövöldöztek az ablakokon,

a nemzetőrök belövöldöztek, a nélkül, hogy valami nevezetes kárt tettek volna egymásban, míg végre másodszor is megérkezett a hadügyminiszter, Mészáros Lázár. (Az első kísérletnél lelőtték a szárnysegédét.) Hozott magával Budáról granátosokat, meg egy üteg ágyút. Az ágyúkat a kaszárnyának szegezteté s felszólíttatá a lázadókat, hogy térjenek engedelmességre, mert különben összeágyúztatja őket.

A nemzetőröknek pedig azt mondta az öreg úr, hogy: «Az urak menjenek addig a korcsmába, ha ágyúszót hallanak, jőjjenek megint vissza.»

Én azonban e fegyverszünet alatt nem mentem a korcsmába, hanem teljes fegyverzetben, lőporfüstös tenyerekkel, felátogattam Laborfalvy Rózához, a ki ott lakott a hatvani-utczában, a nemzeti

kaszinó mostani palotája szomszédjában. Több színésznő is volt nála, a kiket a kíváncsiság csődített oda.

Úgy hiszem, hogy dicsekedtem egy kicsit a hős magamviseletével, a mit ez «első» ütközetben kifejtettem. Az első puskaporfüst-szagban van valami mámorító.

Ennek aztán az lett a következése, hogy többet nem eresztettek vissza. Csak-hogy nekem szemembe mondták, hogy nem oda való vagyok, a hol emberhalált csinálnak.

Nem is volt rá szükség. Éjfélre megadta magát a lázadó olasz ezred s lerakta fegyvereit. Hanem az utczák egész reggelig olyan élénkek maradtak, mintha nappal volna.

Vitézségemnek meglett a jutalma: egy nagy veres toll, melyet kedves kezek

tűztek a kalábriai kalapom mellé. Másnap minden ember az én veres tollamról beszélt a városban s arra én nekem kétszeres okom volt büszkének lenni.

Hanem annál drágább dolog várt rám otthon.

Petőfi berontott a szobámba s legelőször is jól lehordott, a miért rázárta a lépcsőajtót. Kikérte magának az ilyen barátságot. «Julia is nagyon haragudott érte!»

Én nem világosítottam fel az ellenkezőről.

Akkor meglátta a kalapom mellett azt a monumentális veres tollat.

— Hát ezt hol lőtted?

Mondtam neki, kitől kaptam.

Erre haragosan nézett rajtam végig.

— Te! Hiszen te szerelmes vagy.

— Boldog vagyok.

Erre kitört.

— De most nincs ideje a szerelemnek! A korszellemnek nincs szüksége most boldog emberekre.

— Hát te nem vagy-e boldog? Nem vagy-e szeretve?

— Az más! Az én nőm engem kísérni fog, ha kell, a csatába, ha kell, a száműzetésbe, ha kell, a vérpadra.

— Azt az enyém még inkább meg fogja tenni.

A «még inkább»-on aztán összevesztünk. Egyikünk sem engedte a maga hősnőjét a másik által beárnyékoztatni, a vége az lett, hogy én még az nap elköltöttem a közös szállásról, elhagyva Petőfiéket, s fogadtam szállást ugyanabban a házban, a hol Laborfalvy Róza lakott; az övé az első emeleten volt, utczára;

az enyim a másodikon, dolgozószobám az udvarra, hálószobám a kertre nyílt.

Másnap nehéz beteg lettem, a mult éjjeli áthúlés miatt s ott feküdtem hosszú hetekig abban a kis félreeső szobában, a hova még az utczai zaj sem hatolt be. Senki sem látogatott meg, csak az orvosom, senki sem járt hozzám, csak a szerkesztőségi szolga és senki sem ápolt, csak Laborfalvy Róza. Őt láttam magam előtt, mikor forró lázaimból fájó szempilláimat felemeltem. Ő volt nekem a napvilág és az árnyék.

Petőfi egyszer sem jött el hozzám, ámbár tudhatta a szerkesztőségi szolgától, hogy beteg vagyok. Ez ujjmutatás volt rám nézve, hogy én se menjek hozzájuk többé.

És így egy lapnak két közös szerkesztője nem találkozott egymással hosszú

időn át. Igaz, hogy a lapot én magam állítottam össze még betegségemben is.

Mikor felgyógyultam, egészen megváltozottan találtam a világot.

A közvélemény nem tudta már, hogy ki a jó hazafi, ki a hazaáruló?

E napokban kaptam egy levelet Petőfi-től, melyben felszólít, hogy miután egymást a lakásán fel nem kereshetjük, jöjünk össze egy közös barátunk, Emődy Dánielnek, a «Pesti Hirlap» segédszerkesztőjének lakásán. Ez ugyanabban a házban volt, hol én laktam.

Mikor én beléptem Emődyhez, már akkor Petőfi ott volt. Vitatkoztak valami felett. Megjelenésemre abba hagyták a vitát s Emődy azt mondá Petőfinek: «Bocsássuk hát Jókai ítélete alá; mit szól hozzá».

Erre Petőfi a kezében tartott költeményt előttem is felolvasá.

Ez volt a Vörösmartyhoz intézett vers.

A mint az utolsó strófa elhangzott, azt mondám Petőfinek:

— Nagyon kérlek, hogy ezt a verset ne add ki a lapunkban.

— Látod? szólt Emődy. Ő sem helyesli.

Aztán elmondtam az indokaimat Petőfinek, a mikért ez a vers maradjon a közönség elől eltakarva. Meggyőződött, összehajtotta a költeményt és a zsebébe tette. Megígérte, hogy senkinek sem fogja megmutatni.

Ekkor azt mondám neki:

— És most még egyre kérlek. Nekem néhány napra el kell Pestről távoznom. Lapunk legközelebbi számának a szerkesztését vállald te magadra.

Elvállalta, hanem aztán azt kérdezte:
— Miért kell neked eltávoznod és hová?

— Azért, hogy megesküdjem menyasszonyommal, Laborfalvy Rózával!

Erre ő indulatosan kiálta fel: «Az lehetetlen!»

— Ez így van.

És ő még egyszer kiáltá: «Az lehetetlen!» S azzal indulatosan hagyta el a szobát.

És Petőfinek e vad indulatossága idézte fejemre életemnek legnagyobb fájdalmát, az anyaátkot, mely évekig nehezedett a fejemre, a míg az anyaszeretet le nem törülte azt homlokomról s áldásával nem váltotta fel, de ezt az áldást évek nehéz próbáival kellett kiérdemelni!

Én az anyaátok daczára is nőül vettem azt, kit szerettem.

S midőn ismét visszatértem Pestre, nagy megütközésemre ott találtam lapunk legutolsó számában a Vörösmartyhoz írt költeményt.

Erre írtam ama végzetes tiltakozást.

Most már, negyvenkét év múlva, hidegvérrel tekintve vissza a történtekre, nyugodtan mondhatom ki, hogy ebben hibáztam. De hibázott Petőfi is.

Petőfi hibázott abban, hogy jó barátjának szívviszonyába, családi ügyeibe beleavatkozott. De én is hibáztam, a midőn a helyett, hogy «ezért» a sérelemért mint férfi férfi ellen, léptem volna vele szemben: mint szerkesztő bántottam meg a szerkesztőtársat a költeményeért.

Egy kardvágás, mit jó barát adott, beheged; kibékülünk, ismét jó barátok leszünk; de a seb, mit a toll hegyével ejtettünk egymáson, nem gyógyul be soha.

Hanem hát a harag rossz tanácsadó,
de a büszkeség még rosszabb.

Utaink itt végkép ketté váltak.

Mi mind a ketten «választottunk magunknak csillagot!» Csakhogy az én csillagom engem a zenithtől a nadirig elkísért . . .

Most már az én egemről is leszállt a nap. S napnyugvás után nem jár velünk semmi árnyék, sem előttünk, sem utánunk. Jó barátok és szeretők maguk is az árnyak nagy országába tértek már meg mindannyian.

S ha én most, tengernyi nagy idő után, kezemet feltartom az égre s azt mondom: «nem jól tettem ezt?», hiszem, hogy ő is lenyújtja a magáét onnan felülről s viszonozza a kézszorítást.

Csak egy nehéz év után jöttünk össze. (Csak nyolcz hónap volt, beillik egy évnek.) A Buda bevétele örömnepére tartott lakománál találkoztunk ismét.

Sok minden áldomást mondtak ott. Én csak a magaméra emlékezem.

— Éljenek azok, a kik ezután fognak meghalni a hazáért, — éljenek örökké!

Ekkor odafordult hozzám s azt mondá:

— Köszönöm, hogy én értem is ittál!

S összekoczintá velem a poharát.

Ez a pohárkoczinás volt az utolsó búcsúhang közöttünk.

S elváltunk, a nélkül, hogy egymást megöleltük volna. Nagyobb volt a dölyf mind a kettőnkben, mint hogy valamelyikünk megvallotta volna, hogy fáj a harag.

S csakugyan jól mondta: az a pohárköszöntő ő neki is szólt.

A kik ismertek, rokonaim, barátaim, a kik látták előre a végzetet, a kik tudták, hogy én csálni nem tudok: megcsálni egy nőt, a ki szeret, s a kit én szeretek, s ha elfogadok egy szívet, azért a magamét adom oda, s a hol a fizetés «becsület», ott nem fizetek gyalázattal; — hát azok mindent elkövettek, hogy ezt a végzetet elfordítsák.

Nem szólok a cynikus rágalmazókról, kik kedvesemre árulkodtak; azokat röviden elkergettem.

De minden jóakaróm tudott ellene valamit mondani.

Az egyik fölfedezte, hogy tömérdek adóssága van: nincs annyi hajaszála. (Pedig de gyönyörű hajfürtjei voltak!)

A másik azzal ijesztett, hogy hidegvérű, szívtelen nő után járok, a ki mellett meg fogok fagyni.

Orvosom azzal fenyegetett, hogy én, ki csak most épültem ki egy nagy halálos betegségemből, bele fogok halni egy házassági merényletbe.

Hát az életkorral nem beszéltek?

Dehogy nem! Mindenki elmondta, hogy a menyasszony hét évvel idősebb a vőlegénynél: «te kiskorú nyáladék kölyök vagy, amaz meg egy matrona!»

Az ám, akkor ez volt a hajsza «tallyho» szava.

És én azért mégis nőül vettem Laborfalvy Rózát.

Nem hallgattam a rossz emberemre, a ki az okos tanácsokat lajstromozta, hanem a jó emberemre: ki is kiáltottak bolondnak.

Végre a legdrasztikusabb modorhoz folyamodtak a jóakaróim, a barátaim.

Az én legkedvesebb barátom, Petőfi

Sándor (a lelkemhez nőtt lélek) tette meg azt a kegyetlenséget, hogy lehozta Pestre az édes anyámat, ki csonttörésben szenvedő beteg volt és a nővéremet, a kit oly nagyon szerettem, s ő maga vezette őket az én svábhegyi erdei menedékembe, melyről senki sem tudott más, csak ő.

Ott voltunk elrejtőzve a menyasszonyommal.

Csak néhány perczel előbb értesültünk a közeledésükről.

Az asztaltól ugrottunk fel, mely künn volt a fák alatt. Annyi időm már nem volt, hogy bemenjek a házba kalapomért. Abban a nemzeti színű házisipkában, melyet Laborfalvy Róza készített számomra márczius 15-ike emlékéül (még most is őrzöm), futottam el, a menyasszonyomat kézen ragadva, keresztül a

sűrű bozótokon, az úttalan erdőkön, kétségbeesett rohanással.

Üldöztek! Engem!

Hiszen ellenségtől üldöztetni is rettenetes dolog, de üldöztetni azok által, a kiket szeretünk! Hogy engemet kergessenek maguk előtt az én áldott jó anyám, a kedves néném s az én szeretett Petőfi Sándorom!

És mégis feleségemmé tettem Laborfalvy Rózát. Elvittem magammal egy szegény kis faluba, s ott esküdtünk össze: násznagyjaink voltak az egyházfi, meg a harangozó. (Rákos-Csabának hívják a falut.) Mindenki követ dobált utánunk.

Csak két ember nem: egy rokonom és egy jó barátom.

A rokonom volt az én jó Károly bátyám, a ki az életfordulóm napján levelet küldött hozzám, latin nyelven írva (hogy

nők ne érthessék). «Azért, hogy az anyánkat megcsaltad, én tégedet soha el nem hagylak.» — És ezt nemcsak mondta, de meg is tette. Minden válságomban melletttem volt, nem hagyott el.

A jó barát pedig volt Szigligeti Ede, a ki az esketéshez szükséges okiratokat beszerezte, utánam küldte.

Ilyen volt az én egybekeléseim ezelőtt ötvenegy esztendővel.

És az a nő, a kit mindenki el akart tőlem szakítani, még erőszakkal is, lett az én sorsomnak az intézője, hűséges szerető társam, halálból, bujdosásból megszabadítóm, dicsőségemnek osztályosa, büszkeségem!

Soha sem bántam meg, hogy a «jó ember» szavára hallgattam: «Kövesd el ezt a bolondot!» Az a magasabb hatalom jóra fordította azt.

És másfél év múlva az én áldott jó anyám maga jött oda hozzánk, hogy a nőmet kedves leányomnak nevezze s meghívja magához régi otthonunkba, a komáromi apai házba.

Miért?

Mert megérdemelte.

★

Az volt aztán a nászutazás! Bizony nem a szép Itálián keresztül, gyorsvonaton, nyugodalmas waggon-litsen, hallgatva a mozdony dübörgését, terített asztalhoz ülve, s aztán fokozni a gyönyörűséget a természet és művészet alkotásainak bámulásával; — hanem farkasordító hidegben, keresztül befagyott folyókon, hólepte utakon, mezőkön. (Előtünk ugyan sokan taposták azt az utat, de a szél rögtön befújta.) Egy fakó sze-

kér, gyékény ernyővel volt a nászfogatunk; kenyér, szalonna a lakománk, a mit magunkkal hoztunk; mert az utban talált vendéglőkben semmi sem volt már kapható; aztán meghálni fűtetlen szobákban, a hol reggelre jéggé fagyott a víz a pohárban, és lepihenni a földre vetett szalmán, a miben az egerek czincoztak.

No de volt egy közös köpönyegünk s azzal betakarózni boldogság; míg napok mulva eljutottunk nászutazásunk kitüzött czéljához: Rómához. Igen is, a «kálvinista Rómához», Debreczenhez.

De elébb hadd mondjam el, hogy minők voltak a mi mézes heteink, a mik ezt a nászutazást megelőzték s hogy miért kellett nekem akkor és oda és ilyen módon utaznom. Mert nehéz azt megérteni különben.

A falun végbement esküvőm után visszatértem nőmmel együtt Pestre.

Az első feladatomban az volt, hogy a Petőfivel oly régen fennállott barátságot rögtön és erélyesen szétszakítsam. A nyilvánosság előtt erős ok volt rá, hogy ő távollétem alatt azt a bizonyos Vörösmartyhoz írott versét kiadta az Életképekben, daczára annak, hogy én a kiadás ellen tiltakoztam, még pedig egy közös jó barátunk, Emődy Dániel jelenlétében, ki szintén kérte Petőfit, hogy azt a verset ne vigye közönség elé. De a valódi oka szakításunknak az volt, hogy Petőfi oly erőszakos és rám nézve oly kínos módon akarta házasságomat megakadályozni. A barátság csak érzelem; de a szerelem szenvedély: azok ne keljenek egymással tusára, mert az első vérzik el.

De hát ki beszélt akkor az én házassá-

ságomról, meg Petőfivel szakításomról? a lapok tudomást sem vettek róla.

Nagyobb izgalom volt annál!

Jellachich betört Horvátországból az ellenforradalom hadseregével s hatolt ellenállás nélkül előre.

Mit feleség? Mit szerető most? Hol a kard, hol a puská?

Én is felkötöttem a kardomat, vállamra akasztottam a fegyveremet s odamentem Kossuthhoz, felajánlani neki a szolgálatomat. Szívesen fogadott. Akkor alakult hirtelen egy fiatal intelligens emberekből önkényt csoportosult kis csapat, melynek feladata volt Kossuthot a népfölkelés szervezésében kíséreni s a személyét megvédelmezni. Ennek a testőrségnek a tagjává fogadtak be engem.

És aztán megindult a népfeltámasztó körút az országban, melynek teremtő

szelleme Kossuth volt. Sok nagy időt megértem azóta, de ehhez hasonló napokat nem ismételt meg a történelem soha.

Láttam azt a szellemóriást, a ki a népet felköltötte halálos álmából, hallottam a szavait, a mik hősokeket teremtettek a békés polgárokból; hadsorok nőttek a földből elő; napok alatt százezer férfi állt fegyverben, zászló alatt, a haza védelmére halálban elszánva.

Óh az én mézes heteimnek legéde-
sebb napjai!

*

A debreczeni Esti Lapok történelmi nevezetességű tény volt. Még az országgyűlésen is tárgyalták. A kormány radikális tagjai követelték pörbe fogatását, a képviselőház megtagadta. Megvonták tőle a postai szétküldést, követelték a pénz-

beli biztosíték letételét (a melyet egy lap sem tett le), rossz hírért költötték.

Jelenleg egyetlen egy példány van meg belőle az egész világon, a Nemzeti Múzeumban; a többit sietett mindenki elégetni, a kinek birtokában volt. Kemény Zsigmond sokszor ír emlékirataiban az Esti Lapokról; az én nevemet három ponttal meg egy ipszilonnal jelzi (. . . y). Mikor ő ezeket a memoárokat írta, akkor még javában folyt a nagy inkvizíció: nem akarta, hogy a hatóság kezébe kerülő jegyzeteivel engemet kompromittáljon. A hadi törvényszék elé állított képviselők hosszú sorban azzal védekeztek bíráik előtt, hogy ki-ki az Esti Lapok munkatársának vallotta magát.

Ilyen Esti Lapokat pedig nem tudott a haditörvényszék kezeügyébe kapni.

Egyetlen példány létezett belőle s az a közvádoló Kossalkó János birtokában volt. Kossalkó János az abszolutizmus régi hive volt; de jó szív, becsületes lélek. Azt mondá Kazinczy Gábornak: «Ha én ezt az egyetlen példányát az Esti Lapoknak a haditörvényszéknek által adnám, mindazokat, a kik az Esti Lapok munkatársának vallják magukat, bizony súlyos várfogságra itélnék; hisz az Esti Lapok még jobban buzdította a magyar nemzetet az ellenállásra, a hadsereget a vitéz küzdelemre, mint a többi lapok s abban ugyan még csak árnyékát sem találni az osztrákokkal való egyezkedésnek.» Kossalkó tehát dugaszban tartá a maga egyetlen példányát s a haditörvényszék csak azon lapok után ítelt, melyek szakadatlanul hazaellenes, ellenforradalmi irányzattal vádolták a lapomat s — valamennyi

vele tartó képviselőt (de sok munkatársam lett egyszerre!) felmentette. Csak Kemény Zsigmond nem hivatkozott, nem mentegette magát az auditor előtt azzal, hogy ő is írt az Esti Lapokba. Nem írt, de eszméket adott.

Kossalkó Esti Lapok példánya csak az ő halála után jutott hagyatékképen a Nemzeti Múzeum könyvtárába, a hol most örök álmát aluszsza. Legyen neki könnyű a por.

*

A mint az osztrák főszereg elhagyta Pestet, nem volt nyugtom többé, látnom kellett az én imádott otthonomat, a szép fővárost. Szekeret fogadtam, hazasiettem. A feleségemet azonban még ott hagytam Debreczenben, előre sejtve a bekövetkező veszélyeket, a miknek őt nem akartam kitenni. Ő az alatt fölléphetett a

szinpadon a sebesült honvédek javára adott darabokban.

Minő képe volt akkor a szép Pestnek?

A várost ketté vágta egy palizád-sor. A Nájgebájtól a hajóhidig volt leverve czölöp czölöp mellé; egy török háborúbeli palánk, lőrésekkel: arra való, hogy ha a pesti lakosság fel találna lázadni s ostrom alá venné a kaszárnyát, annak a helyőrsége fedett uton vonulhasson át a budai várba. Fölösleges munka volt; Pest nem lázadt fel, a horvát ezredek háborítatlanul vonulhattak át Pestről Budára.

Nekem rögtön akadt dolgom a fővárosban. A kiadóm, Heckenast felszólított, hogy vállaljam el a «Pesti Hirlap» szerkesztését, a híres «Pesti Hirlap»-ét, melyet Kossuth Lajos alapított, aztán Szalay László szerkesztett, majd Csengery Antal,

Amaz ez idő szerint a külföldön járt a magyar kormány képviselőjében, emez aktuális politikai szerepléssel volt elfoglalva, így jutottam én a legelőkelőbb magyar hirlap szerkesztéséhez. Azonban az Esti Lapok-at is fentartottam a mellett. Május végéig Debreczenben jelentek meg, azontul pedig Pesten az én felelős szerkesztésem mellett. A legtöbb cikket Ludassi Mór írta benne.

Ugyan csendes életem volt néhány napig. Se feleség, se jóbarát, se ellenség. Az Arany Sas törzsvendég-asztalánál egyedül ebédelhettem, vacsorálhattam.

Az asztaltársak ki erre, ki arra. Az írók közül csak Vahot Imre maradt Pesten, meg Erdélyi János. Amaz a gyásznapok alatt is szerkesztette az ártatlan Pesti Divatlapot, ezt meg kinevezték a Nem-

zeti Színház igazgatójának. Össze is különböztem vele a miatt, hogy Laborfalvy Róza szerepeit mind átruházta Szathmárynéra s azért színházba sem jártam.

Esténkint a pesti Duna-part volt a közönség kedvencz sétáló-helye, Budára nem lehetett átjárni, mert az osztrákok kiszedték a hajóhidat s a lánczhidnak még nem volt talapzata. Onnan nézegettük távcsővel a bástyafokon sétáló tüzéreket s a lőréséken kikandikáló ágyucsöveket. Baj lesz ebből!

Szigligeti, a ki szintén hazaérkezett a családjához, megnyugtatta az aggódó jóbarátokat. Ő, mint végzett mérnök, bizony mondhatja, hogy az ágyugolyó egy olyan széles vizen, mint a Duna, nem repülhet keresztül, mert azt a víz magához vonzza.

Egy szép estén aztán megczáfoltatott

az állítása. Derült alkony volt, a Dunapart tele sétáló néppel, a midőn egyszerre a budai oldalon két ágyulövés dördült el s arra néhány percz mulva egy csapat fehérköpenyes, rézsisakos svalizsért láttunk a várba vezető uton felvonulni.

Ez csak a bevezetés volt. A mint besötétedett, megdördültek a budai bástyafokon a bombavető mozsarak, s éjfélig szórták a granátokat a városra. Bezzeg át tudtak azok repülni a Dunán. A népesség azért künn sétált az utczán. Érdekes látvány volt, a mint jött a tűzokádó szörnyeteg, ívet képezve a felhős égen, a kanócza prüszkölve szórta a tüzet, mintha ő taszigálná a bombát, míg az egyszer csak szétpukkant a magasban, villamfényt vetve a házakra. A bámuló közönség éljent kiáltott rá, azt hitte, hogy ez a

bomba megzúpult, korán robbant szét. Pedig az shrapnell volt, melynek az a feladata, hogy szétrobbanásával golyózápport és granátszilánkot szórjon alá. És csodamódon a százötven bomba egy embert sem sebesített meg a városban.

. . . Arra a hirre aztán, hogy Pestet bombázzák, rögtön hazajött a feleségem. Ha baj van, akkor itt a helye az ura mellett.

Megvolt hát az édes otthon s a viszontlátás öröme, a miről a poéták olyan szépeket tudnak zengedezni.

Próbáljátok csak meg, poéták, ezeket a gyönyöröket végig élvezni, úgy, hogy a tündéri éjszaka minden perczében egy bombapukkanás rázza meg az ablakokat, vérvilággal váltva fel az éjjeli mécses pislogását. Minden csókra egy lövés.

Rendesen éjjel kezdték el a budaiak

a bombázást. Most már nemcsak a shrapnell-gránátokkal lőttek, a mik a légben szétpukkannak, hanem százötven fontos bombákkal, a mik lecsapnak, úgy durranak szét.

★

Egy napon aztán változtatott a budai nagy karmester a koncertprogrammon; nem este kezdett hozzá, hanem korán reggel. Hajnalban iszonyú robbanásra ébredtünk fel. Ott volt a lakásunk abban a házban, melyben most a Nemzeti Kaszinó van, mellette volt egy földszinti ház, melyben pék lakott, a kit úgy híttak, hogy «keresztes pék». A boltja címerén egy fehér kereszt volt. Azt hittük, hogy ránk szakad a ház. Cselédünk rémülettől kikelt arczczal rohant be hozzánk, alig tudta kidadogni: «A keresztes pék»!

— Hát mi történt a keresztes pékkel?

Az történt, hogy a lecsapó bomba keresztültörte a háza boltozatát s épen a boltja közepére esett le. A pék feleségének, ki ott ült a sütemények között, még volt annyi ideje, hogy kifuthatott a boltból; de a következő pillanatban már szétpukkant a bomba s a bolt két falát az utczára és az udvarra kidöntötte. Ez közvetlen szomszédságunkban történt.

Elég okunk volt a megrémülésre.

Itt maradni valóságos istenkísértés volna továbbra. Hirtelen összegyömöszöltük egy kézi táskába, a mi a legszükségesebb volt s azután futottunk.

— Hová?

A bombák utasítást adtak.

Ott durrogtak a magas égen kettő-három egy percz alatt. A bombapukkanás

úgy esett az embernek, mintha jól, de jól hátba ütötték volna.

Tehát csak arra felé, a hová a bombák el nem érnek.

Ezúttal úgy látszott, hogy a Nemzeti Színház volt a bombavetőik céltáblája.

Egy bomba épen a színház gazométerjébe zuhant le. Ha az szétrobban, rombadönti és felgyújtja a színházat. Az isteni gondviselés úgy intézkedett, hogy a gazométer épen meg volt töltve vízzel: a bomba megzápult benne. Ritka eset, mert hisz az égő kanócz még a víz alatt is tovább sistereg, s a bomba a tenger fenekén is felrobban. Ez az egy megbecsülte magát.

A szétpattant bombaszilánkok pattogva hullottak a házak cseréptetőire.

Mi futottunk a Stáció-utca felé. Bérkocsinak híre sem volt a városban.

A Stáczió-utczában volt egy színész-barátunknak, László Józsefnek egy csinos háza, a hol néhanapján vidám estéket töltöttünk. Ő nála kerestünk menedéket.

Hanem aztán a bombák megtanítottak rá, hogy ott sincs biztos szállás, odább kellett költözni.

Utoljára találtunk a Kalvária mögött egy kis házikót, asztalosé volt, annak kibéreltük egy szobáját s abban meghúzódtunk.

Nagy volt a rémület! Hát bizony a bombák ellenében nincs hősködés. Nem hiszem, hogy Mars istennek is a lábászarába ne szállt volna a bátorsága, ha Trója ostrománál bombákkal lövöldöztek volna s Apollót sem hírná Homér «εκβεβλοος»-nak (messzedobáló).

Végig kellett várni, a míg a budai pártjának elmúlik a bombázó-kedve.

Akkor aztán arra kellett gondolni, hogy az új háztartásban berendezkedjünk. Az ebédet csak meg tudta főzni Gertrud királyné, de éjszakára ágynemű kell.

Rá kellett szánnom magamat, hogy visszamenjek a Hatvani-utczai házba s a Kálváriához vánkost, párnát szállíttassak. Csak kapok egy szegény tótot, a ki a batyút utánnam hozza. Dehogyan kaptam. Mikor az ember a tenyerén hordja a pénzt, úgy keresi a szegény embert, akkor nincs szegény ember sehol.

Már úgy volt, hogy magamnak kell a batyút a hátamra vennem s úgy czipelnem végig a városon, a midőn egyszerre csak betoppan a szobámba az István.

Így hívták Nyáry Pálnak a huszárját. Egy levelet hozott Nyáry Páltól, melyben meghív, hogy menjünk ki hozzá

Nyáregyházára s maradjunk ott, míg Budavár ostroma tart.

Soha örvendetesebb izenet nem jöhetett volna a számomra.

— A hintó ott vár a Két kék baknál — mondá az István.

Beljebb a városban volt még egy néhány vendégfogadó: a Fehér ló, a Fehér hajó, az Arany sas, de azok már a bombajárásba estek, oda nem volt tanácsos megszállni. A Griff éppen szomszédos, a Hattyú átellenes a Nemzeti Színházzal. Ki mert volna odamenni? — Ellenben a Két kék bak-ok a bombák hordtávolán kívül esett, a város szélén. Siettem a nőmhöz vissza. Átadtam neki a Schodelné levelét, melyet hozzá írt, meghíva bennünket Nyáregyházára. Ő volt ott az úrnő.

Rögtön útra keltünk, délre megérkeztünk.

Milyen jól esett elmenekülnünk az ostromvihar pokolzengéséből! Falura! Az áldott falura, a minek örömeit gyermekkorom óta nem élveztem, akkor is csak rövid időre, az öreg apámnál.

Volt hát egy napom, a melyen tökéletesen megpihenhettem, nem jöhetett utánam se bomba, se kalamáris.

Csak egy éjszakát töltöttem az idyll és bucolica helyén.

Másnapreggel már visszatértem Pestre, nőmet otthagya Nyáregyházán.

Visszacsalogatott a kalamáris, ez a pokol kéménye. Hisz lapszerkesztő voltam.

Itthon hagyott munkatársam, Ludassi Mór, azzal az örömhírrrel fogadott, hogy megérkeztek már Görgeyhez Komáromból az ostromágyúk: az éjjel megkezdik a réstörést Budavár bástyáin.

Szép kis öröm lett ennek a vége.

A budai parancsnok, a mint megtudta a magyar ostromlövegek működéséről, hogy komolyan döngetik alatta a bástyát, annál fokozottabb dűhvel fordult Pest védtelen palotái ellen, bombái, tüzes golyói sorra fölgyújtották a Dunasor emeletes házait, a mit azután Görgey azzal torolt meg, hogy ő viszont fölgyújtatá a budai királyi várat.

Éjjel, nappal tartott e rémséges ágyúhangverseny.

A város lakók nélkül maradt.

Valamennyi színész és művész nő mind oda menekült László József házához, mely a lőtávolon kívül esett. A házi gazda barátságosan megosztotta vendégeivel az elemózsiáját, nekem is részem volt benne. De már alvóhelyet nem tudott mindenkinek adni. Késő volt már az éjszaka s még egyre tartott a rombolás.

Egy színésznőnek volt ideiglenes szállása a Kálvária mellett. Megszánt és meghívott magához éjszakára.

Volt egy régi jó barátnője a feleségemnek, a színház kómikája, Kovácsné, az félrevont s komolyan megintett.

— El ne fogadja ön ezt a meghívást, nagyon sok pletyka és háborúság lenne belőle.

Hisz úgy sem fogadtam volna el.

Hát hova leszek egész éjjel?

Majd leülök a Kálvária küszöbére s onnan fogom nézni a titánok tűzi játékát.

S úgy tettem. Ez éjszakán a szabad ég alatt háltam s számláltam az ágyúlövéseket.

Ezen az éjszakán lett Budapest rommá lőve.

Álomnak elég nagyszerű volt az, alvás nélkül is.

Budavárát hát bevettük ; de azalatt elvesztettünk mindent.

Hentzi elesett : de győzött.

Ezentúl most már emlékeimben csak a magam dolgával foglalkozom : az országos politikával nem bajlódom. Honnan is venném a hozzávalót. Egy ötven év előtti magyar ujságíró mintaképe lehetett a tudatlanságnak. Nem terjedt a mi látóhatárunk tovább, mint a szerkesztőség ablakából az átellenes ház sarkáig, a mire a kormány plakátjai voltak felragasztva. Szamarak voltunk mind. Én két lapot is szerkesztettem, hát dupla szamar voltam. A miket én akkor írtam és ki nyomtattam, azokat most elolvasnom : felér a purgatóriummal.

A négy hét letelt, mely az országgyűlésnek szünetidőül engedődött. Az elnapoláskor az mondódott, hogy majd az

új ülészak Budapesten fog megkezdődni.

A honatyák fel is gyülekeztek Pestre, itt aztán azt mondta nekik Kossuth, hogy ő egy huszonnégy órára sem biztosíthatja őket az ellen, hogy a muszka itt terem a fővárosban, a hol senki sem állja az útját.

*

Tehát «iszkiri» Kecskemétre! Ez a jelszó.

Ott még két hétig nem ér el a kozák dárda!

Igazán szép kegy a sorstól! Kétheti akasztófaszünet.

És azután? Ha Kecskemétről is tovább kell futni? Hová? De miért?

Van valami czélja a futásnak?

Éppen hónap elseje volt. Fölmentem a kiadómhoz, Heckenasthoz; bejelentet-

tem neki, hogy tovább nem szerkeszthetem a Pesti Hírlapot. Átadta a félhavi díjamat, száz forintot, azzal elváltunk.

Onnan hazasiettem. Elmondtam a feleségemnek, — szégyenkedve és szomorúan — hogy minden ember fut már, nekem is futnom kell. Helyeselte. — De ennél a másodszori futásnál nem vihetem őt magammal; mert magam sem tudom, hol lesz annak a vége. A Debreczenbe menekülésnél még tudtam. — Ebbe is belenyugodott. — Csodálatos volt, hogy az orosz ellenségtől nem rettegtünk olyan nagyon, mint az oszt ráktól.

A feleségem azután gondoskodott az úti ellátásomról. A vadásztáskámba elhelyezett egy kenyeret, meg egy sonkát, a kulacsomat megtöltötte borral. Egy hétre el voltam látva. Azzal a vadász-

puskámát a vállamra akasztottam s kibandukoltam a szolnoki vasúthoz. A feleségemet nem hagytam kijönni. Ne játszunk érzékeny jeleneteket. Hisz úgysem látjuk egymást soha többet.

Az a duplapuska volt az egyedüli fegyverem s én azt képzeltem, hogy majd azzal tudom magamat a kozák ellen védelmezni.

Volt egy jó, tenyérszerű széles damaszk pengéjű kardom, melyet az én jó sógoromtól, Vály Ferencztől kaptam ajándékba, ki hajdan tanárom volt, most pedig honvédtűzér Komáromban. Ezt a kardot én a szolnoki csata után elküldtem Damjanich tábornoknak. (Sükey Károly honvédhadnagy vitte el neki.) Így legalább a kardom harczolt, ha magam nem is.

Délre megérkezett a vonat Monorra.

Tele volt menekülőkkel. Ott ki kellett szállni azoknak, a kik Kecskemét felé igyekeztek. Onnan aztán parasztszekéren (ha lesz) tovább.

Nekem megint csallóközi szerencsém volt. A vaskocsiból leszállva, a legelső arcz, melyet felém mosolyogni láttam, Nyáry Pálé volt. Bizony mosolygott ezúttal is.

De vele együtt ott volt Pest vármegye egész tisztikara, ott adva egymásnak közös találkozási pontot: a Pestről és Pilisről érkezők, alispán, jegyzők, ügyészek, szolgabírák, esküdtek, pénztárnok, levéltárnok, valami huszonöt úriember. Jó ismerőseim. Ez mind Kecskemétre készült.

— Hová, Móricz öcsém? — kérde tőlem Nyáry.

Én a tragikus helyzetnek megfelelő elkeseredéssel válaszoltam;

— Megyek meghalni a hazáért.

— Hát abban a vadásztáskában mit czipelsz?

— Egy kenyeret, meg egy sonkát.

— Hát minekelőtte meghalnánk a hazáért, elébb együk meg azt a sonkát.

Az indítvány egész Pest vármegye helyeslésével találkozott, a monori állomáson nem volt étkező. Én előadtam a feleségem által egész hétre szánt élelmi czikkeimet s azokat Pest vármegye stante pede elfogyasztotta. De megvolt érte az a jutalmam, hogy azontúl Pest vármegye vendégeül tekintettem.

— Majd én elviszlek a kocsimon Kecskemétig; — mondá Nyáry — de szállásra menj Szelesshez; mert hozzám nem jöhetsz.

A másodalispán Szeless Lajos volt, régi jó ismerősöm, az is külön meghítt —

leendő szállására. Ez a fülembé sugta, mikor Nyáry hátat fordított: «Nem ám, mert ott van már Schódelné».

Én nagyot sóhajtottam, «mennyivel derekabb ember ő nálamnál, a ki elhagytam a nőt, a kit szeretek!»

Aztán előálltak a szekerek, csupa úri csézák, kiki felkapott az ülésébe; én Nyáry Pálhoz jutottam. Az ostor pattozott, a lovak vágtattak végig a poros országúton.

Én szerettem volna valami komoly beszédet kezdeni Nyáryval. Azt kérdeztem tőle, hogy mi a magyar kormánynak a legközelebbi teendőkre nézve a programja?

A mire ő precziz megfelelt:

— A hogy a népdal mondja: «szalad a kutya Szeged felé, lóg a farka Buda felé».

No ez ugyan világos programm.

Fusson, ki merre lát!

★

A mik ezután következtek, azon élményeket mind megírtam már korábbi munkáimban. A «puszta falvakat», a miken keresztül menekültem nőmmel, a «Bujdosó naplójában», a Világosig átszenvedett kínokat az «Életem legszomorúbb napjaiban»; csodaszerű menekülésemet nőmmel együtt pusztákon, mocsarakon, ellenséges táborokon keresztül a «Politikai divatokban»; magát a menedéket nyújtó ősvadont, a hol öt hónapon át álnév alatt rejtőztem, több munkámban; s aztán azt a mesével határos megszabadulásomat, melynek módját Ő találta ki, Ő vitte keresztül: kineveztetésemet honvédszázadossá a kapituláló honvéd hadseregnek Komáromban, melynek bizo-

nyítványát e napokban találtam meg régi okirataim között; ezzel meg volt mentve az életem. De még ez az élet nem volt élet. Betegen, agyonhülve, összetörve kerültem haza az ő rejtegető védelme alatt, hosszas betegséggel, melyből csak az ő hűséges ápolása üdített fel. S a lélek még betegebb volt: lelankadva, kimerülve, erejétől megfosztva. Ezt is ő gyógyította meg.

Éppen ma ötven esztendeje annak, hogy a tollat újból a tintatartóba mártottam, hogy a «Forradalmi és csataképeket» megírjam; álnév alatt: a gazdám kutyájának, «Sajó»-nak a neve alatt.

Másfél esztendő mult el azóta, hogy egymásé lehettünk. Ebből a másfél esztendőből tizenhárom hónapot töltöttünk el bujdosásban, üldöztetésben, riadalban, egymástól elszakítva, egymást keresve s

a feltalálás után egymás kezét fogva a menekülésben; két hónapot súlyos betegségben, rejtegetésben: alig maradt valami az örömök számára.

És az asszony még is tudott szeretni engem, tudott hűséges lenni hozzám; hozzám, az üldözötthöz, a névtelenhez, a megbukotthoz, a nyomorékhoz, a koldushoz! A ki emberszámba sem mentem. A kinek nem volt helyem a világban. A kit kitagadtak, kigúnyoltak. A ki az ő arany szereteteért nem tudtam egyébbel fizetni, mint a magam szeretetével (ócska kopott pénzzel).

És még is szerettek!

Szerettek magamért. A lelke mért. A szíve mért. Meg tudták becsülni annak az értékét. S mikor el voltam dobva, a sárba tiporva, akkor is büszkék voltak reám.

Mit értitek ti ezt, mai kor vázlatozói?

Nálatok az ember a kutyánál kezdődik. Ti nem hisztek semmit, csak azt, a mi rútság. Nálatok a hűség mesemondás, álomfantázia, a nő szerelme holdbeli világ!

Én laktam ebben a világban. Nem csoda, ha visszavágytam bele. Én benne élek.

Beszélni nem fogok róla.

. . . Három dolog van, a mivel az embernek nem szabad dicsekedni : az egészségével, — a szerencsésjével — és a szerelmével. — A kinek megvan, rejtse el, mint a talált kincset. — Ez nálam nem babona, hanem élettapasztalás.

ÉLETEM
LEGSZOMORÚBB NAPJAI

(NAPLÓTÖREDÉKEK)

1.

1849-ik augusztus 8.-án titkos értekezletet tartottak a számra igen meggyérült országgyűlés tagjai Aradon.

A kormány azzal a hírrrel lepte meg a képviselői testületet, hogy többé biztosításukról gondoskodni nem tud, mert a szőregi vesztett csata után Arad fedetlennül áll.

Kossuth maga bevonult a várba azzal a határozattal, hogy ott bezárja magát s védi annak erődjeit, a míg a seregek a harczot tovább folytatják.

Ugyanazon lakrészt foglalta el, melyben a vár előbbi parancsnoka, Berger,

tízenegy hónapig tartotta ki a magyar fegyverek ostromát; két kis szűk lyuk az a sánczboltozatok alatt, melyek egyikébe keskeny ablak juttat gyér világot az ajtó fölött; az is erős vasrudakkal elrácsolva. A vasajtó lemezein még akkor is láthatók voltak a horpadások, miket a kívülről belőtt bomba szétszakadt darabjai okoztak rajta.

A kormányzó családja ez alatt Világosra menekült, de ott sem maradt sokáig.

Az érkező tudósítások óráról-óra nyugtalanítóbb híreket hoztak minden oldalról.

Dembinszky elhagyta Szőreget, s a helyett, hogy Aradnak vonult volna, az ellenséges Temesvárnak vetette magát.

Bem moldvaországi győzelmes előhaladásának híreit még lehete olvasni a falragaszokon, midőn az érkező futárok

csüggeteg arczczal jelenték a kormánynak, hogy az eddig oly győzhetetlen sereg Segesvár alatt tökéletesen szétvertett.

Görgeiről semmi bizonyost sem lehet hallani.

Kossuth ugyan elment eléje Madarasig, de előre küldött futárai álrémekkel addig unszolták, míg hallgatott reájuk és visszafordult.

A város tele volt menekültekkel; minden osztályból levő kompromittáltak itt gyülekeztek össze; követek, kormánybiztosok, hivatalnokok; fegyvergyárak, felszerelések személyzetei; hírlapírók, papok, kiket Haynau vérboszús kiáltványai s a szibériai éjszakákróli hagyomány a kétségbeesés e végpontján összehozott.

S midőn végre csak egy hely volt még, hol a menekültek megpihenhetének, ki-

mondattott, hogy e pont huszonnégy óráig sem biztos többé, menjen mindenki, a hova jobbnak láttja. Duscheknek parancs adatott, hogy a pénznyomdát és államkincstárt szállítsa a várba; ahhoz kétszáz szekér kellett, és szekér nem volt kapható többé. Menekülők lefoglalták valamennyit.

A hivatalnokokat szétbocsátották, fizetést az naptól fogva nem igényelhetett senki, a bankjegyek kétséges hitele messés drágaságot idézett elő.

A kormányzó tulajdon titkára egy fillér nélkül maradt az utcán. Láttam midőn R... J. utolsó forintjait megosztá vele; azután egymás nyakába borultak, rábszva egymásra, hogy a melyik még találkozni fog a másik családjával, mondja meg neki, hogy — nem tudom már mit? annyit tudok, hogy több volt benne a köny, mint a szó.

Azzal aztán oszlott mindenki széjjel; senki sem mondta hová? Senki sem akarta, hogy az előre kiszemelt menhelyet mások is megtudják.

Némelyek Erdélynek tartottak, mások Világos felé, legtöbben Lugosnak vették az utat, onnan aztán lehetett Mehádia, Orsova és Törökország felé haladni; míg egy nagy rész inkább óhajtvá a csatamezőt, mint e szomorú felbomlás látványát, megindult felkeresni Görgei hadseregét, melyről egyedül hitte még mindenki, hogy egy dicsőséges csatában megállni képes.

Így indult meg 8-án alkonyatfelé egy csoport «szónok és státusférfiú» Váradnak. A várban csupán a kormányzó maradt és Palóczy, az öreg korelnök.

11.

A simándi úton szekér szekeret ért; s ha egy-egy gyorsabb futtában elkerülte a többit: a bennülők — nem akartak egymásra ismerni.

Megdöbbentő volt ez.

Más időkben mindenki tegezte egymást, messziről köszönt; és most nem akar a másokra ismerni, mintha azt kívánná, hogy ő rá se ismerjenek.

Mintha az augusztus 8-án lemenő nap veres fénye már az autodafé visszasugára volna, mely előtt a vádlottak megtadják egymást.

Sok arcz ki is volt véve rendes alakjából; szakállak leborotválva, bajuszok rövidre nyírva; ruhákról sok zsinór letépvé.

Engem Nyáry vitt szekéren; ugyan

az, ki nekem e balsorsot már két hó előtt mosolyogva jövendölé meg; kinek feje legmagasabban állt arra nézve, hogy legelőbb érje a csapás; ki azután nagyon is szemközt találta magát és igen sokáig a halállal, s szenvedett erős lelkeért annyit, a mennyi egy halállal felér; és a ki még most is ugyanaz maradt, a ki volt 11 év előtt: bátor ellenfele a veszélynek; akár alulról, akár felülről jöjjön is az: még az az érczmosolygás is megvan arczán, valahányszor a baj növekedik. (Ez 1861-ben volt írva.)

Egy feketefödélű szekér is haladt a többi között, két szürke ló volt eléje fogva. Nyáry messziről ráismert a lovakra. «Ez mind a kettő pegazus», mondá tréfálózva.

— Miért az?

— Mert költők lovai.

Valóban, honunk két első írója, Bajza és Vörösmarty ült a szekéren. (A harmadik, Petőfi, már akkor a segesvári hantok alatt feküdt.)

Költőink dicséretére mondhatom, hogy szakálluk, bajszuk nem volt levágva.

Alig eredtünk velük szóba, midőn egy terhes szekérrel találkozánk szembe. — A szekér mellett ballagó kocsis azon kérdésünkre, honnan jó? mogorván felelé: Váradról.

— Ott van-e már a magyar sereg?

— Nincsen; felelé egész bizonyossággal; el van fogva mindenestől; egy ember sem szabadult meg belőle; mind ott veszték.

És ezt olyan nyugodt faképpel mondá, mintha az egészségből semmi sem érdekelné egyéb, mint az, hogy az ő szekere megmaradt. Ez rossz vigasztalás volt. Még

akkor a debreczeni ütközetről nem érkezett hír. Nagy Sándor hadteste a muszkák ellen csatát veszített ott.

E hadtest tisztei a legjobbak közé tartoztak, s tüzérsege kitünő volt. Szerencsétlen gondolat volt, épen akkor lakomát rendezni számukra, midőn az oroszok félórányi távolban álltak. A megrohanás véletlenül jött; az ellenállás hősie volt, hanem a lovasság túlnyomó ereje eldönté a csatát, s azt mi veszítettük el.

Görgei alig két órányi távolból hallgatá a derék-haddal az ágyúzást; azonban úgy vélve, hogy intézkedései következtében az utócsapat ágyúcsata közt vonul utána, meg sem mozdult, s csak akkor értesült az ütközetről, mikor már a csata el volt veszve.

Az I. számú huszárezred néhány legénye egész Váradig vágatott még az

nap, s elhíresztelé, hogy az egész magyar seregből rajtok kívül senki sem menekült meg.

A nem harczoló rend forradalmi férfiak közül igen sokan még akkor, midőn a képviselőház Szeged elhagyására határozta magát, Arad helyett Váradot választák nyughelyül; ezek tehát azon rémhírré, hogy a magyar sereg Debreczen alatt semmivé van téve, hirtelen szekérre kaptak s jöttek Arad felé.

Ez történt ugyanaz nap, hogy Aradon kimondták, miként a város huszonnégy órára sincs biztosítva a meglepetés ellen.

A Váradról menekvők tehát siettek Aradra, az Aradról jövők Várad felé, s így találkozott szembe a két menekülő csapat Simándon.

Ez volt a siralmas óra!

— Hová? kérdezők mi. — Hová? kérdezők a szemközt jövők.

— Mi Aradra megyünk, és ti?

— Mi pedig Váradra.

— Csak vissza, vissza! Váradon ezóta Paskievics ott lehet.

— Arad alatt pedig Haynau.

Ők a debreczeni csatáról beszéltek, mi a szőregiről; amarról mi, emerről ők nem tudhattak semmit. Mi az ő reményeiket törtük össze, ők a mienket; pedig mind-egyikünknek kevés volt már.

Tanakodtunk, latolgattuk a veszedelmet, előszedtük térképeinket, iparkodtunk egymás híreit megczáfolni, lehetetlennek bizonyítani; elvégre is mindenki nagyobbnak találta azt a bajt, a mely elől fut, mint a melynek eléje megy, s indult megkezdett iránya felé.

A csapat a simándi fogadónál kétfelé

szakadt; egyik tartott Váradnak, másik Aradnak; a határozatlanabbak, hol az egyik, hol a másik irányt követve, majd a jövőkhöz, majd a menőkhöz csatlakoztak; voltak olyan ismerőseim, kikkel egy nap alatt háromszor is találkoztam; hol elhagytak, hol szemközt jöttek, megint utolértek; maguk is megvallva, hogy már két nap óta utaznak majd dél, majd éjszak felé s soha sem tudnak bejutni sem Aradra, sem Váradra.

Kegyelmes Istenem! Mi ekkor nem találtunk ebben semmi humoristikumot.

Nyáry és én azonban, kik elhatároztuk, Görgeit mindenesetre fölkeresni, ha még valahol föltalálható: elindultunk késő este Zerind felé.

III.

Azon éjjel Zerinden háltunk, s másnap mentünk tovább Szalonta felé.

A velünk találkozóktól megértők, hogy Görgei egész seregével jó Várad felől, a Debreczennél megvert hadtestet most már előreküldve.

Dél tájon már találkozáink a hosszú sorban vonuló podgyászos szekerekkel, s kiérve a szalontai erdőből, megláttuk a távolból a város előtt letelepült tábort. Ez volt Nagy Sándor hadosztálya.

A mint a katonaság közt végig haladtunk, egy ismerős őrnagy odaugrott szekerünkhöz, Zákó István, hajdan képviselőházi tag, később igen jó katona.

Ő tudatta velünk a debreczeni csata részleteit; szerinte a lényeges veszteség nem ment olyan sokra, mint gondolók.

— Mennyien vagytok most mindössze?
kérdőzök tőle.

— Mintegy huszonhárom ezeren; de
verekszünk ötvenezerrel, ha Görgei vezet.

Nagy volt akkor a ragaszkodás Görgei
iránt!

Innen betértünk a városba, a fővezért
ott bevárandók.

Házi gazdánk igen jól fogadott ben-
nünket; augusztus 9-én derék kánikulá-
ban úgy ránk füttette a szobát, a mint
csak tehetségei engedék; de se baj az, a
honvédeknek kellett kenyeret sütni, azért
füttetett olyan nagyon.

Pár óra mulva találkozánk Nagy Sán-
dorral.

A tábornok elbeszélte a váczi és vad-
kerti csata részleteit, a hol az ő hadosz-
tályát az oroszok már körülfogták, a mi-
dön a fővezér, a veszélyről értesülve,

hirtelen kiürítetté a podgyászszekereket, a mennyi gyalog honvéd rájuk fért, azokat annyival megrakta, s ezekkel és a lovassággal gyorsan visszafordult, az ellenségre ütött, s Nagy Sándor hadosztályát, podgyászaival és ágyúival együtt kivágta az oroszok közül. Általában az egész visszavonulási utat Komáromból a Tiszáig a hadműködés remekének állítá a tábornok, a kin épen nem leheté észrevenni azt a gyűlölködést, a mit a közhír a fővezér irányában ráfogott.

Itt kezdett először az a tünemény meglepni, hogy az oroszoktól senki sem retteg úgy a táborban, mint a polgári osztálynál, sőt igen sokan dicsérik őket, és szoktatják magukat azon eszméhez, hogy az orosz seregek a magyarokkal rokonszenveznek.

Később alkalmam volt meggyőződni

róla, hogy ez a hit nem valami mester-ségesen élesztett propaganda következménye, hanem természetes állapota az emberi kedélynek, mely akkor, midőn reményei mind meghiúsultak, a minden előjöheto esetek leglehetőlenebbikéhez szokott ragaszkodni.

Még az nap meglátogattam Szalontán Arany Jánost. Örültünk-e nagyon egymás láthatásának? Csak úgy, mint az a vendég és az a házigazda örülhet, a ki tudja bizonyosan, hogy holnapután ellenségnek fog helyt adni a hajlékban. Azelőtt kevés idővel távozott el onnan Petőfi. Arany beszélte róla, hogy mikor utolsó este ott mulatott, egy szép ezüst veretes török pisztolyt mutatott neki, melyet Erdélyben kapott ajándéku; nők és gyermekek is voltak a szobában, és sok ismerője Aranynak; a pisztoly kéz-

ről-kézre járt, mindenki megnézte azt, s el is csettenték, hogy lássák, milyen szépen szikrázik a kova; a pisztoly természetesen soha sem volt megtöltve, mint Petőfi mondá: ő csak ereklyéül tartogatta azt bőröndje fenekén; egyszer aztán ő is kezébe vette azt, s elcsattantá a löpor-talan sárkányt és akkor elsült a pisztoly, két golyó furódott a falba, egy arasznyira Petőfi fejétől. Abban az órában minden jelenlevő megkerülte tulajdon megásott sírját. Isten csodája, hogy egy sem esett bele.

Még az nap éjjel Nagy Sándor hadteste ismét tovavonult.

Másnap, szakadó esőben, jött meg helyette Görgei derék hada.

Maig is fülemben cseng az a trombita dallam, a mi az utászok indulója volt, egészen a forradalmi sereg számára ké-

szítve ; sokáig úgy tetszett még évek után is, mintha hallanám e sajátyszerű hangot, s várnám, hogy jönnek utána a szürkekabátos utászok ásókkal, csákányokkal vállukon, utánuk barnaruhás honvédek nemzeti szín rózsákkal, és a délczeg huszárok zöld és piros kalpagokkal, és a piros sipkás zászlóalj és a szép fényes ágyúk hosszú sora, a hogy az akkor előttem végig vonult.

Hogy bámultuk akkor a szép rendet és fegyelmet, mely oly hosszú útveszély mellett is megmaradt. A tisztek nem hiányzottak sehol ; ott gyalogolt a sorok végén mindegyik a térdig érő sárban, a vezénylő tisztek víztől csurgó gubában lovagoltak a zászlóaljuk előtt.

A zászlóaljok meg voltak fogyva nagyon, de azért a sorok nem szétzilálva ; az egyes katonák sárosak, elcsigázottak,

de nem csüggedtek, nem támolygók. Annyi csata, nélkülözés, betegség, nyomor, megtizedelte a sereget, de nem erkölcsteleníté el. Harag, rossz kedv, düh látszott minden arczon; de nem levertség, nem aggodalom, mely hátráló seregek arczkifejezése.

A honvédek egy része elszállásoltatott a városban, a többi a mezőn ütött tábort a folyton szakadó esőben.

Ekkor találkozánk ismerőseinkkel.

Egy alezredes barátom Gózon, ki, mint ügyvéd, közlegénységen kezdé a katonáskodást s érdemeiért kapta rangját, odajött hozzám s kért, hogy ha majd atyjával találkozom, kit szintén jól ismerek, mondjam meg neki, hogy — fia el-esett.

Azt hittem, hogy tréfál; ő aztán el-beszélte, hogy a sereg minő helyzetben

van, e szavakat jól feljegyzém akkor emlékembe: «azok ugyan, míg mászt nem parancsolnak nekik, csatázni fognak, de azért még sem lesz belőle egyéb eredmény, mint hogy elvesznek az elsőtől az utolsóig».

Panaszkodott, hogy a hadsereg fizetéseit csupa merő százasokban küldték meg, a katonák úgy vagdaltak el egyet-egyet tízfelé, hogy megosztozhassanak rajtuk, míg a tömérdek 30 és 15 krajczáros bankjegyeket a hivatatnokok fizetésére osztogatják, úgy, hogy már egyszer azon tanakodtak nagy szorultságukban, hogy apró guerillacsapatokra oszoljanak s úgy folytassák a háborút szanaszét az országban.

Ezzel röviden búcsút vettünk. Gózon Lajos visszament a mezőn tanyázó seregéhez, az éjet ponyva alatt töltendő, a

hogy ezt azon hadtest minden tisztének kötelessége volt tenni.

IV.

Görgei táborában az utóbbi napokban többen fordultak meg a képviselőházi pártok és a magyar miniszterium emberei közül, a kik mind azzal a hírrrel tértek vissza, hogy a hadsereg általában igen rosszul van hangolva a nem-harczos hazafi osztályok iránt.

Most nincs itt az ideje annak okairól beszélnem.

Ennek az eredménye bizonyos nyomasztó bizalmatlanság, kétkedés, őszinteség-hiány volt mind a két részről, a mi gonosz álmomnyomásként nehezedett a kedélyekre. Görgei volt az a pont, a hol a félelem és a bizalom egymással

érintkezének. Az előbbeni napokban különös összejövetelei voltak a rejtélyes emberrel néhány politikai nevezetes emberünknek.

Akármi eshetőséget kérdeztek tőle, mindenre azt felelte, hogy az «természetes», ez «úgy fog lenni»; semmit sem tudhattak ki tőle.

Végre Szemere elküldte hozzá Sz...gh képviselőt, hogy tanulja ki a vezér akaratát s szükség esetén beszéljen jól a lelkére; azonban el ne árulja, hogy őt a miniszterelnök küldé, mert akkor tartózkodó lesz.

Sz...gh egyike a legnemesebb lelkű, őszinte embereknek, ki tettetni egyáltalában nem tud, ki ennél fogva azon kezdte a beszédet a vezérrel, hogy őt Szemere küldé s elmondott aztán mindent őszintén, nyíltan, a mire választ akart nyerni.

És ez volt a legsikeresebb mód. A kinek a kabbalisztikus válaszaiból az alattomos fürkészőnek lehetetlen volt eligazodni, az a becsületes őszinteséggel és szigorúan kérdező hazafi előtt nyílt, őszinte lett s elmondott neki mindent, mit ez tudni akart.

Másnap megérkezik hozzá Szemere: fölkeresi őt; a vezér, a mint meglátja, azon kezdi, hogy «tegnap beszéltem Sz... ghal».

— Melyik Sz... ghal? kérdi nagy csodálkozást tetteve a miniszter.

— A képviselővel.

— Úgy? Igen. Ismerem. Derék ember. — Mit akart itt?

Erre Görgei végig nézett hideg, fagyos tekintetével rajta — s azzal elfordult és egy szót sem szólt hozzá többet.

Szemere tehát méltán és egész ártat-

lan, semmit sem sejtéssel állíthatá, hogy ez olyan eszeveszett ember, a kivel már beszélni sem lehet.

Növelte a keserúséget az, hogy néhány kormánybiztos teledicsekedte vele a környéket, hogy meg van bízva a kormánytól Görgeit elfogni. Az absurdumoknak mindig legtöbb hívője akad. Annyi bizonyos, hogy a kard nélkül járó emberre nagyon kevés becsüléssel néztek a táborban, a melybe utolsó reménységünket vetettük.

Augusztus 10.-én találkozott Nyáry Görgeivel. Miért nem egy héttel előbb? Talán minden egészen más fordulatot veende akkor.

Görgei el volt keserítve s a mi legjobban hatott ellenszenveire: ez kormányférfiaink őszintétlensége volt. Ezért lett nagy hatással rá egy olyan férfival talál-

kozása, ki, mint ismerjük, egész a kiméletlenségig őszinte; ki életét nem félti, vagyon után nem vágyik, hatalomra nem féltékeny, dicsőségre nem hiú és a mellett minden ízében becsületes hazafi s a mi földolog, neki semmi tekintetben nem vetélytársa vagy előljárója.

— Legyen ön őszinte irántam, mondá Nyári és mondja meg nyiltan, van-e még reménye valamit kivihetni?

A vezér komolyan helyt állt a kérdezőnek és válaszolt:

— Abból, a mit önnek mondani fogok, látni fogja, hogy őszintén beszélek. Reményem van, de az nem a magyar respublika fölállítása, nem is egy európai háború, hanem egy «becsületes békekötés». Harczolok, de nem a győzelemért többé, hanem a békességért. A nyomor az országban iszonyatos; a katonaság el

van csigázva : ez így sokáig nem tarthat ; mikor az oroszok a váczi csata után parlamentairet küldtek hozzám, mindenki azt kérdezte : tán békét ajánlanak ?

— Szegeden is ez a hír járt ; — és mit ajánlottak ?

— Semmiségeket. Határozatlan alkudozásokba akartak velem elegyedni s e végett 48 órai fegyverszünetet engedtek ; de mire én azt feleltem, hogy fegyverszünetet se nem kérek, se nem adok. Itt egyszerre azt a hírt kezdte valaki terjeszteni, hogy a tiszteknek az orosz seregbe való átállhatás volna megajánlva, rangjok megtartása mellett. E hír kútfeje előttem ismeretlen, én siettem azt megczáfolni, mert az nem igaz, nem lehet és nem is fogadná el derék ember.

— S miért utasította ön vissza a fegyverszünetet ?

— Mert azalatt idejük lett volna seregeiket körülem összevonni s úgy hiszem, az alkudozás is csak e czélból volt megajánlva.

— S mi volna tehát az annyit emlegetett orosz sympathia?

— Az, mit jó katona érez jó katona iránt. A huszárok és kozákok az elő-örsökön egymást kulacsból itatják, a tisztek fraternizálnak, a foglyok barátságot kötnek; hanem ebből senki se következtesse azt, hogy az orosz minisztertanács a mi kedvünkért európai háborút idézzon elő.

— Önnek mindenesetre addig kellene lépéseket tenni, a míg tekintélyes hadserege van, háborút is csinálhatni.

— Azt én nem tehetem. Kormány én nem vagyok. A mostani kormány nyal pedig ezek nem akarnak beszélni; kény-

telen voltam a magam részéről azt válaszolni, hogy én jelenleg még csak a kormány által kinevezett fővezér sem vagyok, csupán többség által választott hadparancsnok.

(Mint tudjuk: Szegeden az országgyűlés többsége nevezte ki Görgeit az összes magyar hadak fővezérének.)

— S miből tudja ön azt, hogy a mostani kormánnyal nem akarnak beszélni?

— Meg volt próbálva. — Mikor ezelőtt néhány nappal Szemerével beszéltem, azt mondá, hogy a forradalom ügyét csak a diktátori hatalom mentheti meg. Szükség azonban, hogy két diktátor legyen: egy katonai és egy polgári. Ez utóbbi természetesen ő. Azt feleltem neki, hogy én két diktátort egyszerre nem tudok képzelni. A diktatura esz-

méje kizárja az osztakozást. Polgári diktátort pedig épen nem ismerek.

— S ha ön maga lenne az, mit fogna tenni?

— Azt nem ígérem, hogy fényes győzelmeket fogok aratni, hanem azt igen, hogy ha az összes magyar seregeket egyesíthetem, azokkal oly tekintélyes pozíciót foglalhatok el, a hol a világ két első hatalmasságának sem váland szégyenére, velem alkuba bocsátkozni.

— És ha még sem akarnák azt tenni?

— Akkor megverekszem velük. Tud még az én katonám verekedni, kivált ha a téli ellenséget látja majd maga előtt. Ha nem győzők is, de rendben visszavonulok, újra álláspontot foglalok, mindaddig, a míg békére nem hajolnak. Azt már csak láthatják, hogy el nem tudnak fogni.

— Ha ez a szándéka önnek, miért nem siet a déli seregekkel egyesülni?

— Rá érünk. Az orosz nem fog bennünket üldözni többé.

Ez igen nevezetes mondás; jó lesz, rajta hosszan gondolkozni, egy kicsit a térképet is kézbevenni. Görgei Szalon-tán volt mintegy 25 ezer emberrel; Dembinszky Temesvár alatt 40 ezerrel; vele szemközt Haynau nem sokkal többel.

Váradon volt Paskievics Görgeitől három katonai napi járatra; hogy mi történhetett volna akkor, ha Dembinszky az ellenséges Temesvár helyett Arad felé jő, s ott a három sereg találkozik, míg a negyedik (az orosz) három állomásnyira elmarad tőlük?

Azonban ez illuzióját a vezérnek hamar lerontá Nyári.

— Ámde a déli sereg ezalatt folyvást távozik és pusztul.

— Az én intézkedéseim szerint közelednie kellene. Egyébiránt, ha én sietek, ismét nem érünk czélt. Mihelyt egy kis lélekzethez jövünk, megint elbizottak fogunk lenni. A mi uraink nincsenek még eléggé megijedve.

— Az ön megérkezete határozó lenne. Miért időzött annyit Tokajnál? miért nem jött mindjárt Tisza-Fürednél keresztül?

— Azért kerültem Tokaj felé, hogy Kazinczy hadtestét vonjam magamhoz. A mint az országgyűlés fővezérnek ki nevezett, rögtön intézkedtem, hogy a szélylyelhányt hadseregek, a mik együtt 110 ezer főre mennének még, siessenek velem csatlakozni és még eddig egyetlen egy dandár sem jutott el hozzám; úgy látszik, mintha másfelől valaki az én

parancsaimmal épen ellenkezőket osztogatna. Kazinczyra két napig vártam, ő tizenötezer emberrel elmaradt, s én vesztettem két napot; Dembinszky pedig 40 ezer emberrel oly irányt vett, melyből azt látom, hogy inkább tőlem siet, mint felém.

V.

Estebédnél együtt találtam Görgeit egész táborkarával.

Sebesült fején keresztül fehér pontos kék selyem kendő volt kötve. Voltak, a kik később ezt is árulási jelenségül számíták be neki, mert e kendő a pétervári udvar szineit viselte.

Ott ült az asztal egyik szegletén, a hol épen hely jutott számára, környezete

demokrát rangtalanságban ülte az asztalt körül.

Ott volt Piller, kit még Komáromból ismertem, mint Bakonyi segédét, most alig ismertem rá, övig érő fekete szakállától; ott ült Leiningen, szép szőke, komoly ifjúdad arcz. Izmos, életerős természetből még félszázados élet reménye ígérkezék.

Görgei maga mellé ültetett, s tréfálva kérdezé, hogy mitől ijedtek meg az uraságok olyan igen Aradon?

— Úgy gondolom, hogy vagy az osztrák, vagy az orosz seregek közeledésétől.

— Ha az oroszok volnának közel, régen elfogták volna őket, az orosz ravasz.

— Megbocsát ön, ha kíváncsiságom indiskrétté tesz. Azt hallottam, hogy ön a zsolczai csata után egy pár pisztolyt

kapott emlékül, melyek egyikére az volna felírva: «Görgei Arthurnak, midőn körülfogott seregeit csodás vitézséggel megmenté, emlékül, halálos ellensége, Paskievics.»

— A tárgy igaz; hanem már látszik, hogy sok poéta kezén ment keresztül. Pisztolyokat kaptam e napon, de semmi verseket hozzá; nem is Paskievics herczegtől.

S ezzel inte egyik segédének, hogy mutassa elő a hozott fegyvereket.

Három pisztoly volt, antikszerű ezüst veretes agygyal, egyik drótcső, franczia mű, a másik kettő Lazzarino.

— Azért, ha a csatában találkozunk, saját pisztolyainkkal is megöljük egymást, — szólta Görgei, ismét félretétetve a halálos ajándékot.

— Mennyi lehet a seregek létszáma, —

kérdezém, — mik most közvetlen az ön vezénylete alatt vannak?

— Nagyon megfogyott, — válaszolt erre elkomorultan Görgei. — Csaták és szökések igen leapaszták.

— Szöknek is az ön táborából? — kérdém elbámulva.

E csudálkozásomra Leiningen közbeszólt.

— Mit gondol ön, mennyi maradozott el tőlünk, mióta Komáromot elhagytuk?

Nagyot akartam mondani: «ezer?»

— Nyolczezer.

— Hallatlan! mi növelte ennyire e számot?

— Sanyarúság, éhség, elkényszeredés.

Egy ezredes vágott itt közbe:

— Hallgasson ön meg egy esetet: — Miskolczon innen egy krumpliföldben két közvitézt látok meglapulva, mindkettő

az előttünk menő hadtesttől maradt el. Ismertem a zászlóaljukat: derék verekedők voltak. — Egyik feküdt a földön, a másik guggolt és foghegyen rágta — a nyers burgonyát, mit akkor tépett fel a földből. Én rájuk kiálték, hogy csatlakozzanak a sereghez. A melyik feküdt, annak nagy okai voltak, parancsomra nem ügyelni, a másik vad, elkényszeredett tekintettel néze fel rám s nyöszörögve mondá: «hagyjon itt, ezredes úr, úgy sem messze mehetnék már.» — Én nem hajtottam kértére, hanem újból ráriadtam, hogy költse fel a másikat is, és álljon a sorba! — «Költhetem már ezt: — válaszolt erre keserűen a honvéd, — egy órája, hogy meghalt éhen, én is mindjárt mellé fekszem.» Leszálltam hozzá. A földön fekvő már hulla volt, az élőnek odaadtam megmaradt profuntom darabját, s

lovagoltam odább. — Ilyen ellenség is van ám a csatában.

— Valót beszél. — Mondá rá a vezér.

Néhány percz mulva egy szalontai gazda jött a vezérhez, panaszkodva, hogy a katonák elhordták a kerítését tüzelőnek.

— «Elhordták?» — kérde a vezér keserű iróniával; — ez nagy disciplina volt tőlük; másutt ott gyujtották meg, a hol találták s úgy feküdtek mellé. Ne haragudjék érte, jámbor hazafi, három nap óta veri már őket az eső, s még «ebben az esztendőben» nem háltak fedél alatt.

A panaszttevő elkotródott. Fogalma sincs arról békés tűzhelye mellett ülő embernek, hogy a nyomor nem tanult loyális lenni.

Vacsora után egy fiatal művész, kit Görgei nagyon szeretett, s mindig magával hordott, vette elő nyirettyűjét, s hatalmas varázs hangokon húzta el az akkor legkedveltebb népdalokat: «Tálpra magyar!» «Ég a kunyhó, ropog a nád», — azután még azt, melynek az a refrainje, hogy «Éljen a magyar». Olyan szépen húzta, hogy nekem a szívem facsarodott el a gondolatnál, hogy talán egy hónap múlva már a dalokat majd nem lesz szabad énekelni; keményszivű urak megbüntetik érte még azt is, a ki dallamait az utczán fütyörészi.

— Hiszi-e ön? — szólt e mélázásom közben Görgei, — hogy ez a gyerek valaha európai hírnő művész fog lenni?

Olyan kedvem volt akkor, hogy semmit sem hittem.

Pedig ebben igaza volt Görgeinek,

mert az a nyirettyűs fiú abban a piros bársony bluzban Reményi Ede volt.

Az orvos jónak látta figyelmeztetni Görgeit, hogy ideje volna sebét bekötötetni.

Mintha most is látnám azt a hosszú mély sebet. Valahányszor kisértetbe jövök, hogy a kárhóztatás kövét felemeljem az egykori fővezér feje ellen, mintha mindannyiszor e sebet látnám, e meg-megnyiló, vércseppekben felelő sebet, és a vezér fájdalomtalan, csukott ajkát mellé, és mintha előttem állana az a kemény tekintetű szempár most is és mondaná: «látod, neked ez jobban fáj, a ki nézed, mint nekem, a ki érzem».

Orvosa Orzsovenszky, egy magas barna fiatal férfi, nagy gonddal ápolá a sebet, mely még akkor tört csontokat is vetett ki, s azt mondta nekünk, hogy az a sebe

Görgeinek még nem szűnt meg halálos lenni.

Be jól járt volna vele!

VI.

Másnap délben indult tova Görgei hadteste. Az eső folytonosan szakadt; a ki az ottani utakat ismeri, képzelheti, mivé lettek azok három napi esőzés után?

A városból pusztult a nép jobbra-balra a szerteeső falvakba. Aznap már semmi, de semmi élelmi szert sem lehet kapni, még kenyeret sem; a lakosok elrejték azt, hogy a nyomban levő orosz seregnek legyen mit előadni, nehogy a várost boszúból elpusztítsák.

Egy muszka hadi-fogolylyal találkozám, kit egy «hadi költő» barátom ve-

zetgetett karon fogva. A fogoly valami herczeg fia volt (van az oroszoknál elég) s jól beszélt francziául, értett németül is. Csak mosolygott, midőn a hadipacsirta szokott enthusiasmusával hegyestúl-völgyestúl odaajánlotta Muszkaországnak Magyarországot és a forradalmi seregeket.

— Nekünk ti nem kelletek, — felelt nagy őszinteséggel, — nem kell országok; ha ti még most sem tudjátok, hogy miért jöttünk ide? az rátok nézve szomorú dolog.

Poéta barátom odasúgta a fülembe: hogy ne igen hallgassunk a fiatal emberre, a ki különben jó fiú, — de hiszen arról ő muszkalétére nem tehet, hogy a politikából egy szót sem ért.

A hadtest tova vonult Arad felé. Az egész magyar seregben ez volt a leg-

szebb hadtest, a III-ik és a VII-dik. Semmi sem mutatta rajta az ellenség elől futó sereget. Rendben, tömegben vonult elől a huszárság; utána hét ágyú, a nyolczadik vetágyú, azután a gyalogság, oldalt egy-egy markotányosnő kétkerekű talyigájával, utána ismét egy lovas üteg, a tűzerek ötével sorban fennültek az ágyúszekéren, a kanócz kézben volt; jöttek a vörös sipkások, megfogyott, de mindig hős csapat; utánuk ismét ágyúk, az ágyúk után huszárok fehér csákókkal; ismét daczosképű, robogó gyalogság, a mansz-wörthi viadorok, a hatvanharmadik zászlóalj; leghátul a legjobb lovasütegek, és a Hunyady-huszárok kerek, vörös szalagos és tollas kalapokkal; azt beszéltek róluk, hogy ezeknek van legtöbb szenvedélyük a kozák lándsákkal vitába keveredni. Fedezetnek voltak hagyva.

Követte a sereg vonulását, oldalt és utána a minden rendű menekvők és maradozók szomorú csapata, rendetlen tömegben lepve el erdőket, mezőket, s bujkálva szerte a kukoriczaföldeken.

A dinnye akkor ért; a rendetlen, kiéhezett zagyva csoportok neki estek az egészségtelen tápláléknak, a környék, melyen átvonultunk, úgy tűnt elő a felszedelt és elszórt dinnyéktől, mint valami csatatér, a hol iszonyú sok lekaszabolt emberfő van elszórva.

Másnap érkezett meg a sereg Aradra.

Egy és ugyanazon szálláson voltam Nyáryval Aradon, melyben Csányi és Görgei voltak. Csányi szobája Nyáryéra nyílt, Görgei az emeleten lakott.

Semmi hang, semmi szó el nem kerülheté figyelmemet, a mi az utolsó napok alatt e szobákban mondatott; most is

oly rettenetesen jelen van előttem minden alakja e soha ki nem törülhető emléknek, mintha az multtá lenni soha nem bírna.

Az általános hit, melyben katona és nem katona megállapodott ez volt: visszavonulni a Dunántúlra s Komárom előtt foglalni állást. Klapka diadala már ekkor tudva volt ; a hid még a mienk volt, melyen Kmetty átjött a Dunán, különben is volt a sereggel egy teljesen felszerelt hídkészlet. Egyébre nem gondolt senki.

Még azon este, hogy Aradra érkezénk, jött Görgeinek egy futárja Debreczenből, az orosz fővezértől. Beszélte, mily kitüntetéssel fogadták az oroszok eleinte, a vele volt huszárokat aranyakkal, rubelekkel ajándékozáék meg, sőt maga Rüdiger tábornok kísérte el az elő-
őrsökig, s ez így ment — egész a főve-

zér, Paskievics hadiszállásáig, ott azonban már igen hidegen bántak vele és semmi jóval sem biztatták. Pöltenberg tábornok, ki szintén parlementaireül küldetett, még nem érkezett vissza.

11-én reggel a magyar kormány férfiai egy okiratot szerkesztettek Csányi szobájában, mely felszólítás volt a kormányzóhoz, hogy a hatalmat tegye le Görgei kezébe.

Az okiratot aláírta legelől Csányi, s egy óranegyed múlva Aulich.

A többi minisztereket is hivatták.

Megjelent nemsokára Vukovics s szintén aláírta. Valamivel későbben jött Szemere.

Csak az ő arczán nem látszott meg az a gondolat, a mitől bennem majd szétszakadt a szív.

Eléje adták az iratot: «mi ez?» kérdezé.

— Olvasd és írd alá — szólt hozzá Csányi.

A miniszterelnök olvasá és mosolygott; de oly keserűen és fagyosan.

— Nincs rá szükség, hogy aláírtam, hárman vagytok már alatta, az okirat érvényes, elküldhetitek.

És nem írta alá.

A felszólítási oklevelet azután összehajtogatták, lepecsételték s beküldték a várba.

A beszélgetés közömbös tárgyakra tért át. Hideg vérrel mondogatta minden ember, hogy holnap talán sokkal kevesebben leszünk, hogy most már igazán szemközt áll mindenki a halállal. Még ekkor «halál» neve alatt mindenki a csatát értette.

Csányi sajnálkozott azon, hogy az utóbbi napok eseményeiről nem vitt naplót.

— Tehát az előbbiekről vittél? —
kérdéze Szemere.

— Még pedig kommentárokkal! —
viszonzá Csányi, szűrő tekintettel Szemere-
merére, kivel sok ellenkezése volt.

— Én magam nem írtam naplót, —
szólt Szemere; — az eseményekre azért
tisztán emlékezem, igen jó emlékező-
tehetségem van.

Azzal vette kalapját: Isten hozzádot
mondott a társaságnak s indult kifelé.

Én az ajtó mellett álltam; mikor mel-
lettem elhaladt, odafordult hozzám s elég
fenhangon ezt mondá:

«Bizony elvesztette Görgei Magyar-
országot.»

Most is előttem áll a mosolygó arcz,
mely e szavak után egy percz mulva el-
tűnt előlem; máig is emlékezem e keserű
mosolyra, egy férfi mosolyára, ki azon

perczen hazát, vagyont, családot, jövődöt elveszített, kinek még csak útlevele sem volt, hogy meneküljön, sem félretett pénze, hogy másutt megéljen, sem családja jelen, hogy attól búcsút vegyen, csak mérhetetlen büszkesége: nem sírni akkor, midőn «ennyit» elveszített.

VII.

A következő nap egy perczre sem találkoztam Görgeivel; csak annyit hallottam, hogy Csányival együtt a várban vannak, a kormányzóval értekezni.

Délben Dániel képviselőnél voltunk ebéden Nyáryval és Kiss Ernővel, midőn Új-Arad felől erős ágyúzás kezdett halatszani; arra átmentünk mind a Maroson, s még láttuk a csata végét, mely Nagy Sándor hadteste és a császári had-

seregek között kifejlődött. Egyes kiáltások az ellentáborból, mint «vivát Jellasich» áthatottak hozzánk, hogy az ágyúzás megszűnt.

Estefelé a másik két hadtest is megkezdte átvonulását a Maroson; honvédtisztek asztalra terített térképről értekeztek a holnap reggeli csataterv felől, mely Haynau seregét Görgei és Dembinszky seregei által két tűz közé szorítandja.

Késő este jött vissza Csányi Kossuth-tól. Tizenegy óra volt. Azért tudom ilyen pontosan az órát, mert életemnek ez volt legrettenetesebb forduló pontja.

Mondá, hogy a kormányzó mindennemű hatalmát letette Görgei kezébe, s a fővezér, ki most már diktátor, azonnal rendelkezéseket tőn, hogy csapatai induljanak Dembinszky seregével egyesülni, a mi kezdete lesz egy talán oly hosszú

csatának, a milyen volt a Hort és Isaszeg közötti. Tehát holnap kezdődik a végső eldöntő harcz.

A végső eldöntő harcz!

Ez volt az első megnyugtató eszme, a min lelkem két hónapi hánykódás után megnyugodott.

Tehát holnap kezdődni fog.

Mindenki lefeküdt a háznál, a gyertyákat eloltogatták, én a földön feküdtem leterített gubámon s hallgattam az ablakunk alatt szakadatlanúl folyó robajt; a csendben, dobszó nélkül vonuló hadsereg lépteinek moraját.

Nincs dajkamese, nincs dallam ennél altatóbb! A hős fiúk indulnak a csatába!

Így gondolám ki magamban: most e halk, együtésü léptek moraján csendesen elalszom; majd mikor aztán jönnek a

nehéz ágyúk, azoknak dübörgésére föl-
ébredek; egy kard van a fejem mögé
támasztva, azt felkötöm, felöltöm köpe-
nyemet, s észrevétlenül kisuhanok az
alvó házból, odasorakozom a tüzérség
közé; — ott is érek még valamit.

Ez oly boldog, olyan nyugalmas gon-
dolat volt, hogy ott a kemény földön
elszenderedtem rajta.

. . . De mielőtt e nehéz, dübörgő
ágyúk jöttek volna, egy kéz ébreszte fel,
mely vállamat érinté. Feltekinték, s
Nyáryt láttam magam előtt, felöltözve;
a gyertya ismét égett a szobában.

— Öcsém, be édesdeden alszol, —
mondá Nyáry, — Dembinszky serege
szét van verve; — vége mindennek!

Milyen álom, és milyen ébredés!

A halálra ítélt ébredése ennél nem
iszonyúbb, ki családjá körében álmodta

magát, s kit azzal ébresztenek fel, hogy vár a halottas szekér!

E pillanat emlékeinek leírását megtagadja tőlem a szív, megtagadja a kéz; annyit mondhatok, hogy ez beillik «kóstolónak az örök kárhozatból!»

VIII.

Egy sebesült tiszt érkezett a temesvári csatából, ki é hírt hozta, melyet később Guyon tudósítása megerősített. Guyon, ki a rossz híreket nem szokta nagyítani, tudósítá a kormányt, hogy Dembinszky serege tökéletesen szétveretett. Kmetty Lugoson védte túlnyomó erő ellen a sereg maradványainak menekültét, Mészáros és Vetter törökföldre indultak, segédek visszajöttek Aradra. Ütközetről e percztől fogva senki sem beszélt.

Csak az volt a kérdés: merre lehet még menekülni?

Nyáry azt mondá barátainak, hogy maradjanak együtt s várják be nyílt homlokokkal, a minek még kell történni, legalább ne essék rajtuk az a szégyen, hogy a nemzet képviselőit kukoriczák közt, mocsárookban fogdossák össze, mint egy szétszaladt guerilla-csapatot.

Csányi hidegvérrel ajándékozá el értékesebb holmijait, könyveit, pisztolyait olyan embereknek, a kikről azt hitte, hogy túl fogják élni. Midőn Nagy Sándor fájó sarkasmussal mondá előtte: vajjon közülünk hányan válnak meg a fejüktől? «Mi ketten bizonyosan», felelé rá az öreg honfi, komolyan, hideg vérrel.

Mikor pisztolyait osztogatta, én kértem, hogy adjon nekem is egyet.

Szemembe nézett, s azzal haragosan elutasított:

«— Tedd, de ne mondd . . .»

Én nagyon elszégyenlettem magamat, hogy arczom elárulta, mire gondolok s kimentem a szobából.

Kiss Ernő utánam jött s megfogva karomat, addig beszélt hozzám, míg kibeszélte fejemből azt a sötét gondolatot, a mit már homlokomon lehetett olvasni.

Ő volt az, a ki rábeszélte, hogy kedvem legyen, újra kezdeni azt a megsíratott drámát, a minek élet a neve; ő volt az, a ki arra a határozatra birt, hogy meg ne adjam magamat sem a sorsnak, sem embernek, sem halálnak, s nem bán- tam meg, hogy ezt tettem és köszönöm neki a föld porában azt a szót, a mi sorsomon határozott.

— Önnek neje is van . . .

Nőm Gyulán maradt el tőlem, odáig minden nyomorúságon átkisért; elhatározám, hogy visszajutok hozzá, ha lehet.

Este nyolcz órakor érkezett meg Pöntenberg Paskievicstől. Az orosz fővezér utolsó válasza volt: «Föltétlen megadás.»

Ez volt az utolsó elveszett reménység.

S mintha a sors tréfát akart volna üzni az eltiportakkal, épen akkor érkezett meg a «Messenger» angol lap azon száma, mely a britt országgyűlésen tartott beszédeket közli a magyar ügyek fölött.

Csalhatatlan gyógyszer, — egy halott számára.

IX.

Az aztán következő jelenetek csak másolatai a negyednap előttieknek.

Ugyanazon tanácstalan készülődés, csak hogy nem azon tréfás alakok többé, hanem a szomorúság, a kétségbeesés tragikus képei.

A férfiak, kik találkoztak egymással, álöltözetekben, elmásított arczczal, nem nevettek most egymásra, hanem sirva fakadtak, egymásra borultak, úgy váltak el. Sokan nem is látták egymást többet.

Az utczán mindenki búcsúzott egymástól.

Legnagyobb ellenségek, politikai antagonisták, egymást föltalálva, kiengesztelten nyújtának kezet, — épen mint egy elsülyedő hajón. — A képviselők, kik elhatározzák ott maradni, ott ültek sorban a piacon, a fal mellett, a boltok lépcsőin, a puszta földön, búsan, szótlanúl.

Nekem a római senatus jutott eszembe, mely a Gallusok jöttekor a forumon

sorban ülve várta be az ellenség bosszuját.

Este felé kiszedték a Maros hídját, mely a várat a várossal összekötve tartá, az egész hadsereg visszavonatot; a vár védelmére rendelt sugárágyúk, miknek Temesvár alúl kellett volna megérkezniök, ezentúl oda be nem juthattak. Másnap az útban találkoztunk velök.

Hajnal előtt nem lehetett a hadseregnek megindulni, mert a menekvők szekerei oly sűrű tömegben torlottak meg a városból kivezető széles főutczán, hogy azok közt utat nyitni teljes lehetetlenség volt.

E várakozás alatt találgatta mindenki jövő sorsát. Legtöbben azt hívék, hogy az Szibériában fog végzödni.

Csányi nagy lemondással jegyzé meg:
— Bizony nehéz lesz már ilyen öreg

embernek, mint én, hozzászokni ahhoz, hogy megkancsukázzák.

Egy fiatal rokona járt vele, azt bízta, hogy hagyja el, ne kíséresse tovább balsorsa elé. Hanem az ott maradt vele s nem tudom hová lett.

Ez utolsó estén családapák leveleket írtak otthon levő szeretteiknek, s azokat menekülni készülő fiataloknak átadták; némely levél soká nedves maradt.

Aztán az iratokat, mik másokat bajba keverhetnének, égették el; mindent aképp, a hogy egy öngyilkolásra készülő szokta tenni.

Éjfél után két órakor jelenté a vezérnek a Hunyady-huszárok egyik tisztje, hogy az út megnyilt, azzal szekérre ültek mind, s indultak Világos felé.

Túl a Maroson látszottak az osztrák seregek elszórva csillámló őrtüzei.

Simánd felől, a szürkület ködében, kivehetők voltak az orosz előőrsök dárdahegyei.

X.

Még azon éjjel az egész hadsereg átvonult Világos alá.

Annyi fájdalom közt legjobban fájt az ellenszenv, a mit honvédeink nyíltan mutattak a polgári osztály bajtársai iránt.

Nem mondhatom, hogy az ellenszenv igaztalan volt.

A jó katona, ki annyi csatában tette ki magát a halálnak, ki azzal a tudattal pazarolta vérét, túrt nyomort, sanyarúságot, hogy mindezen áldozatot hona boldogságáért hozza; — most minket okolt, hogy ez áldozatok eredményét belviszálkodásaink, egymás iránti féltékenységünk porba ejté.

Úgy szégyenlettem magamat a porfedett vitézek előtt.

A következő napot már nem vártam be Világoson.

Még egy szomorú emlékkal nehezebben jöttem el onnan, mint mások.

Ottlétem néhány órája alatt egyike legjobb barátainnak, a pesti vészbíróság elnöke, ki nem véritéletekkel, hanem bölcs kegyelmezéssel tünteté ki magát, egyike a legmagasabb szellemeknek, tiszta fő, igaz hazafi és becsületes ember: Molnár József, — főbe lőtte magát.

És senkisé ism kivánta el tőle ezt az útját a férfias szabadulásnak! sietnem kellett e helyről.

A mik ezután történtek Világoson és Aradnál, azoknak körülményei ismeretlenek előttem.

KOVÁCS JÁNOS

Éppen ezekben a napokban lesz 34 esztendeje, hogy itt ezen városban jártam, a mostaninál annyival hidegebb idő volt, hogy még lelkünk is meg volt fagyva; nem volt haza, nem volt Magyarország. Összeomlott; mindnyájunkat odatemetett romjai alá. Feküdtünk csendesen. Sokan menekültünk a borsodi bükkbe, a hazátlanoknak ezt a hernyóbáb tetszhalálát végig aludni. Egyik faluban volt Bónis, a másodikban Almásy Pál, a harmadikban Rákóczy János, a negyedikben Josipovics; enmagam Tardonán bujdostam. Áldottak legyenek azok a szép bükkfák,

mik bennünket rejtegettek, de még áldottabb legyen a nép, mely titkunkat megőrizte, a veszélyt rólunk elhárította, házáat vendégszeretettel megnyitotta előttünk akkor, midőn a vendéglátás tilalmas volt és a mely szeretetével enyhíté le-sujtó bánatunkat. Holtomig emlékezetes marad rám nézve e szép vidék, hol nyártól télig néztem, hogy rövidülnek a napok és a remények. S én még sem akartam megszólalni azt a szót, hogy «nincsen remény». Itt küzdtem istennel, mint egykor Jákob a Horeb hegyén az éjjeli tusában: «Nem, nem bocsátalak el tégedet, míg meg nem ígéred, hogy föltámasztod hazámat!» Megigérte, megtartotta, de hozzá tette, hogy: «Én feltámasztom, de keljetek magatok is!» Ekkor történt, hogy éltem védangyala, az én édes asszonyom, éppen ilyen télben, fagyban, mint

a mai napságé, szökve elhagyta a fővárost (mert különben nem eresztették volna), betegen, szenvedőn idesietett, engem az én vaderdóm sötétjében felkeresni és hozott számomra egy jó barátok szerzette komáromi menlevelet. Ez volt az első föltámadásra szólító istenhang. De még azért óvakodni kellett. A tardonai lelkész, Rác Endre barátom bizonyosságával állítottam be Miskolczra, mint «Kovács János, a ki falunkban hosszabb ideig szolgált, megy fel Pestre, szolgálatot keresni.» Miskolcz képe akkor nagyon különbözött a mostanitól. Nemcsak ez a palotasor hiányzott az utczáiról, de sok más egyéb is; egy olyan háromszinű zászlóért annak a háznak tulajdonosa, kinél azt megtalálják, bizony szép kis kéjutazást szerzett volna magának Olmüczig, vasuton, tudniillik olyan

vasuton, a hol az ember lábán viszi a vasat. Az a derék, becsületes magyar hivatalnok, kihez beállítottam, fekete paraszt gubában, fontos talpú csizmában, mikor elmondtam neki, hogy én vagyok az a «Kovács János», kinek paksus kellene Pestre, nagyon végig nézett rajtam, nem szólt semmit, csak megírta az útlevelet. Utazhattam vele természetesen gyorskocsin, a kocsis mellett ülve, mert egy ilyen gubás parasztot csak nem ültethettek be a hintóba a ténsasszony mellé. Ez a ténsasszony volt a feleségem! Milyen vidám dolog mostan erre visszaemlékezni! Akkor nem jutott eszembe könnyezni, most örömköny szökik szemembe, ha visszagondolok rá. Nekem Miskolcz második szülővárosom, mert itt keltem ki a sírból, itt kezdtem új életet. Érdemes volt-e az életet újra elkezdeni?

Nem szerénység, gyávaság volna tőlem, azt nem mondani rá: «Igen!» Én néma betűkkel, feleségem élő szóval ébresztgettük alvó, tetszhalott nemzetünket és ime, a nemzeti élet harsogó, diadalmaszkodó zaja rég elnémította már az ébresztő szót.

AZ ÉN SZINPADI
ÉLETEM

Minthogy tartok tőle, hogy ezt a részét a biografiámnak senki sem fogja megírni, hát megírom magam.

Nekem is volt életem a «deszkákon», én is rajongtam az előfüggöny titkaiért.

A legelső színi előadást kicsiny híja, hogy három esztendőskoromban nem láttam.

Kis diákok rendeztek előadást, ha jól emlékezem rá, a bátyám is köztük volt; mert a produkciónak éppen a mi szobánkban kellett volna végbemenni. Vitézi darab lett volna az; de siralmas lett annak — nem is a vége, de mindjárt a

kezdete. A kurtina két egymással szemközt álló almáriom sarkaira volt keresztül kötve, azok közül az egyik olyan kettős pohárszék volt, a melyiknek a felső része lejár: az pedig felül tele volt rakva eczetes és tintás üvegekkel. Hát a mint a kurtinát a zsineggel felhúzták, a nagy igyekezetben bumszti! lefordult az egész pohárszék, be a szinpadra: eczetes üveg, tintás üveg a theatristák nyaka közé. Persze, hogy ezzel a csattanós kezdettel vége volt az előadásnak. Hanem a kritika, azt hiszem, hogy nem maradt el.

Ez a scéna mindig eszembe jut, mikor a «Szigetvári vértanúk» utolsó jelenetét várom: no most jön az almáriom-esés, eczetes üveg, tintás üveg hullás! Csak-hogy én azt jobban rendeztem, mint a bátyám; mert a végére csináltam a da-

rabnak az almárium-beesést, nem az elejére.

Így mult el egy hajszálon, azaz hogy egy zsinegen, hogy nem három esztendőskoromban láttam meg az első színi előadást.

Hanem negyedfél esztendőskoromban.

Már akkor csakugyan elvittek a színházba. Muszáj volt, nem maradtam el a kedves édes anyámtól, akárhova ment; színházba is el kellett vinnie. Víg darab volt az, de még vígabb lett attól, hogy én belekiabáltam a darabba, s a mi megtetszett a beszédből, mind utána mondtam. Egy felkiáltásomra jól emlékezem. «Oh asszonyok! asszonyok!» Furcsa az, hogy ez még most is eszembe jut. Még az is, hogy valaki egy pogácsát akart adni, hogy elhallgattasson; de én nem engedtem a véleményem szabad kimon-

dását egy pogácsával megvásároltatni; a mi elég fontos adat megvesztegethetlenségem bebizonyítására. — Hanem többször nem vittek el a theatrumba.

Csak később, mikor már iskolába jártam, jutott az a feledhetlen élvezet osztályrészemül, hogy elmehettem arra az előadásra, a mit a kollegium nagy termében rendeztek a «belső emberek». Csonkonainak «Gerson du Malheureux» című darabját adták. Pápay uram, a káplán, volt a tiszta, Harmati uram, a kántor, volt a kisértő lélek, s Szarka János urambátyám (akkoriban a legszeretetreméltóbb fiatal kedélyű úr Komáromban) — ő volt a tréfás cigány. A közönség őtet tapsolta elő legtöbbször; Pápay urammal pedig nem volt megelégedve, azt mondták róla, hogy akkurát úgy játszik, mintha prédikálna.

A harmadik szinpadi előadás már — a sajátom volt.

Sajátom a szinpad, a szinmű és a társaság. Conjugista diákok voltunk; Benke Kálmán (meghalt a mult évben), Vörös Benő (most ügyvéd), Goda Sándor (el- esett mint huszár), Szikra Ferkó (meg- halt élte virágában), meg magam. Ez volt a társaság. Tíz éves volt köztünk a legöregebb. A szinpadot kocsiszinben állítottuk fel; kulisszákat is magunk fes- tettünk. A szindarabot én írtam. A czíme volt «Hohenheimi Fridrik, vagy a meg- gátolt gyilkosság», szomorújáték öt fel- vonásban. Meg akarja abban egy gonosz nagybátya minden módon gyilkoltatni az unokaöcscsét, hogy vagyonát örökölje; de örködik a fölött egy kegyes remete, s végre kiderül, hogy az a meggyilko- landónak elveszett apja, a gonoszság ki-

derül, az ártatlanság diadalmaskodik, a gonosz intrikus maga eszi meg a megmérgezett ételt, a mivel az öcscsét el akarta veszíteni. Mind benne volt ez abban a darabban. El is játszottuk mi azt szépen. Nem is volt semmi egyéb baj, mint hogy Vörös Béni a remete szerepét, egy álló helyében, mind az öt felvonásra valót végig elmondta. Az se lett baj; aztán még egyszer el kellett neki mondania — felaprózva.

Minket aztán megdicsértek s nem vertek meg.

Innentül aztán hosszú idő telt bele, míg újra színpadot láttam. — Kecskeméten jogász voltam már akkor. Műkedvelő társaságot ütöttünk össze; előadtuk a főiskolai könyvtár javára először a «Szerelem és champagneit», azután egy másik darabot, minek a neve nincs már

a fejemben, hanem azt tudom, hogy én egy Selicour nevű bonvivánt játszottam benne. Igazán mondom, jól játszottunk! Olyan pompás komikust, mint Sas volt, olyan ügyes szerelmest, mint Zabolay Pista, olyan szeleburdit, mint Hartman (később Keményfy), igazi színészeknél is ritkán látni; magamat nem dicsérem, mert az nem illik; de mit szóljak primadonnáinkról? Az egyiket, egy gyönyörű festői mintaképnek való karcsú alakot, a ki a menyasszonyt játszotta, kiváló kellemmel és női finomsággal, az előadás után rögtön nőül kérette gróf B. olasz nevű chevauxlegers kapitány; de nem adhattuk hozzá, mert a szép hölgyalak szinte jogász pajtásunk volt. Szegény Gál Józsi! Ha leánynak született volna, milyen hamar úrrá lett volna; de mert férfinak született, nagy észszel, lelemé-

nyes mechanikai talentummal, még most is más szolgálatában keresi kenyerét. — A harmadik előadásunk Kotzebue «Zűr-zavara» volt. Ott már én voltam a primo amoroso. És abban már igazi delnők voltak primadonnáink. Az én hódolatom tárgya Simonyi Antal nagyhirű pesti fényképész nővére volt. Tele színház, taps és koszorú volt elég. Mire nézve saját magunk hetilapot is adtunk ki — előfizetés nélkül! — s abban magunk iránt kellő elismeréssel viseltettünk.

Mily nagy lehetett a siker, a melyet kecskeméti szinpadiszerepléseimmal arattam, azt onnan is meg lehet itélni, hogy mikor a «Hahó tekintetes karok és rendek» czimű híres kortesverset elszavaltam, a hallgatóság közt jelen volt Petőfi többek előtt kinyilatkoztatá, hogy ezt a verset rajtam kívül csak egy ember tudja

még jobban szavalni az egész országban: — ő saját maga. S nem rég találkoztam egy kecskeméti polgártárssal, a ki egyszerre visszaemlékezett a nevemre; «Ahán, az a ki a «Hahó tekintetes karok és rendek!»-et szavalta 1841-ben». — Azóta nem hallott felőlem semmit.

Negyedik szinpadi föllépésemnek már a pesti nemzeti színház volt tanúja.

Ah! az nagyszerű előadás volt.

Olyan drámát sem azelőtt nem adtak soha, sem ezután nem fognak adni soha.

1848 márczius tizenötödike volt.

A nép széttörte lánczait, a nemzet felszabadítá a földet és a szellemet. A minden halottak föltámadásának napja volt ez! Cenzura nélkül jelentek meg a lapok; népbizottmány vette át a közrendre felügyelést; s a souverain nép óriási tömegben vonult át Budára, kiszabadítani bör-

tönéből a sajtó mártírját Tánacsicsot, s úgy hozta haza Pestre nagy diadallal, mint egy hőst.

A friss szabadság új borától mámoros volt minden lélek.

A nemzeti színház is kitett e napon magáért. Szinre hozták a cenzura által rég eltemetett nagyszerű Bánkbánt s ingyen előadást nyitottak a közönségnek.

Képzelden valaki ilyen látványt! Ingyen előadás, Bánkbán, szabadságtól idvezült, örömtől ittas nép, a színház minden zuga tömve; szép hölgyek és kufárnők, elegáns úrfiak és mesterlegények összekeveredve, és valamennyien oly sárosak, mint a kik egész nap barrikádokat ostromoltak.

Aztán megzendült a Rákóczi induló. Még csak ez hiányzott! az embernek kedve támadt az egész publikumot sorba csókolni. Aztán felhúzták a függőnyt; a

nemzeti színház egész személyzete teljes díszben állt a színen s rá kezdé a «Hazának rendületlenül»-t. Drámai tagok is énekeltek, ki hogy tudta. Utoljára a publikum is együtt énekelt velük. Végig az egész szózatot. Dehogy lehetett aztán szó Bánkbánról. Előbb kívánhatott volna egy kétségbeesett népszónok csendet a Niagara zuhatagtól, mint ettől a lelkesedésében határt nem ismerő közönségtől. Nem kellett annak se Bánkbán, se Peturbán; nem volt türelme őket kihallgatni. Abba kellett hagyni a darabot. Ekkor Egressy Gábor, a nagy nap egyik hőse, arra az ötletre jött, hogy kiállt a szinpadra, fekete attilában, görbe karddal az oldalán s elkezdé szavalni a Petőfi lángszavú versét: «Talpra magyar, hí a haza!» Erre egy kicsit elcsendesültek a karzatok; de mikor oda ért Egressy, hogy

«kárhozottak ősapáink!» lekiált egy hang a kakasülőről: «ha kárhozottak, maradjanak a pokolban». S azontúl nem tudom én mit szavalt Egressy Gábor, csak azt tudom, hogy minden ember kiabált, én is kiabáltam; de a magam szavát sem hallottam. Végre kitalálta a felizgatott közönség, hogy mi kell neki? — «Lás-suk Táncsicsot!» S azzal elkezdte a lelkesült nép hangoztatni Táncsics nevét. Táncsicsot akarták a színpadon látni. Hasztalan volt minden józan ellenvetés; hogy szegény Táncsics most odahaza van a családjánál, pihen, ne háborgas-suk; nem is illik, hogy egy nemzeti martyrt most ide a színpadra czepel-jünk, mint valami híres koncertistát s az itt hajtogassa magát a publikumnak. — Nem használt semmit. — A nép Tán-csicsot akarta, s addig nem mozdult a

helyéről, míg azt meg nem kapja; a zaj egyre növekedett. A nép vezérei zavarban voltak, hogy mint szabaduljanak meg az ünnepélyes napnak e derültté lenni fenyegető befejezésétől?

Hasztalan szónokolt Petőfi a zártszék tetejéről; hasztalan állt ki Irinyi a tudósok páholyának mellvédére a népet haranguirozni; elveszett még Vasváry szava is a zajban, pedig a legfelső kakasülőről kísérté meg a tengercsillapító szónoklatot. A közönség a színházat szétbontani készült.

Sokan már arra a gondolatra jöttek, hogy valakit fel kell öltöztetni Táncsicsnak s bemutatni helyette a színpadon, a mi nagy sérelem lett volna a nép jóhiszeműségén.

Ekkor nekem egy mentő gondolatom támadt. Felmegyek a színpadra, s szólok a néphez a prosceniumból.

S azzal térdig sárosan, mint más, válamon a karbonári köpönyeggel, behorpadt czilinder kalapom mellett egy óriási veres tollal, oldalamon egy jurátus karddal felrontok a színpadra.

Ott találkoztam legelőször is Laborfalvy Rózával, ki saját nemzeti színnű kokárdáját vette le s azt keblemre tűzte, azzal léptem a publikum elé.

Hanem ez aztán hatás volt!

Mit beszéltem, azt nem tudom; hanem, hogy kihallgattak, az áll; s hogy azután szép csendesen és lelkesülten haza oszlott a publikum, nem követelte többé, hogy Táncsicsot a színpadra hurczoljuk, az is igaz.

Tehát ezen színpadi föllépésem teljes sikert aratott.

Föllépti díjam volt amaz emlékezetes nemzeti színnű kokárda.

Azontúl aztán megint sok ideig visszavonúltam a művészi pályáról.

Nem jó világ járt akkor ott, mikor még az öreg színigazgató Simoncsics is azt a vigasztalást adta a panaszkodó Szigetinek, hogy «jobb is lesz már, ha maguk végkép felhagynak azzal a színészetytyell!»

A hatvanas évek mozgalmas napjai szólítottak ismét vissza.

Horvát testvéreink éheztek; ezúttal nem mi ránk.

A magyar főrend megemlékezett a magyar irodalomról; ezúttal nem a hírlapkauczió eltörlésének leszavazása által.

A főrendi urak és asszonyságok elhatározták, hogy fényes színpadi előadást fognak tartani horvát testvéreink fölsegítésére a nemzeti színpadon, képletekkel, énekkel és szavalmányokkal, mikben csak urak és úrhölgyek és írók veendnek részt.

Volt biz abban egy kis politikai demonstráció is. Az utolsó budai basa azt mondá rá, hogy «das war eine fein gesponnene Intrigue!» de nem lehetett megakadályozni; mert horvát testvéreink valóban éheztek s mi valóban fel voltunk értük lelkesülve.

Minden szereplő gróf, herczeg, grófnő és herczegnő volt; csak egy csizmadia volt a társaságban, magam egyedül.

Képzелhetni, milyen nehéz dolog lehet egy ilyen főrendű színész társaságnál rendezőnek lenni. Eleinte én kísértettem meg; de nagyon hamar átláttam, hogy nem értek hozzá. Akkor erélyesebb kezek birkóztak meg a feladattal; gróf Andrassy Manó vette át a rendezést és oly erélylyel kezdte dirigálni a méltóságos főurakat és úrhölgyeket, hogy azzal még Ürményi Miksa barátom is meg lett

volna elégedve, a ki pedig kétszáz huszárt kommandirozván egy időben, nagyon jól tudja, hogyan kell egy színtársulatot eldirigálni. Hanem aztán Andrássy Manónak meg épen nem fogadtak szót. Elvégre is a színháztól kellett egy ahoz értő színész embert felkérnünk, hogy jöj-jön oda parancsolni: annak aztán szót fogadtunk valamennyien, s lett nagyszerű előadásunk, közkivánatra ismételve rangunkhoz illően felemelt belépti díjak mellett.

Én szavaltam Szilágyit és Hajmásit. Ennél nagyobb kaliberű szavalmányt nem engedett a censura a budai várlak és czi-tadella ellenében elsüttetni, és magyaráztam Zrínyi Miklós a költő verseivel a tableaut, melyben gróf Zichy Manó, mint Zrínyi, megesküdteti a magyar aristokracziát, hogy az utolsó csepp

vérig nem fognak ezentúl másképp beszélni, mint magyarul. Olyat sem látott a publikum soha, ezután se fog látni soha.

Azonban horvát testvéreink még nem voltak egészen kielégítve; ők soha sincsenek egészen kielégítve; a vidéken is kellett a számukra rendezni jótékony előadásokat.

Ugyanazon év nyár elején Székely Imre hirhedett zongoraművész és Várady Antal barátaimmal Kazinczy Gábor látogatására indultunk el. Első este Tornaörsön szálltunk meg báró Orczy vendégszerető házánál, kinek fia, s bájos leánya az esti társalgást kitünő művészi cizterajátékukkal tették még élvezetesebbé. Másnap együtt mind felmentünk Egerbe.

Hát a mit legelőször meglátok Eger-

ben, az egy nagy színlap, azon olvasható: Horvát testvéreink javára nagyszerű színelőadás; a sok éneklő és szavaló között ott áll feketével a fehéren: Jókai Mór szavalja az «Egy akol egy pásztor». Tudtom és hirem nélkül!

Hisz ez valóságos orozva felléptetés!

Ez persze Orczy Bódog munkája volt, a ki ezúttal nem fogott bennem Macsivánszkyt, hanem kaptam tapsot és bukétot sokat, a mit hajlandó vagyok művészi előadásomnak beszámítani, mert a mi magát a verset illeti, az valami hallatlan ostobaság: az van benne, hogy Magyarországon minden párt egyetért, minden nemzetiség kezét fog, minden osztály egybeolvadt, minden vallásfelekezet egymást gyámolítja. Próbálja most ezt valaki eldeklamálni, tudom, hogy kifütyölik! Nekem pedig még az érsek is tapsolt!

Majd adna most a pásztorbottal, csak beszélnek neki az «Egy akolról».

Azután még egyszer debutiroztam a szinpadon, még pedig Gyulai Pál barátommal együtt — az írói segély-egylet javára. Valami regény-félét olvastam fel, s ismét csak jeles előadásomnak tulajdoníthatom, hogy Pál barátom a felolvasásom után a helyett a vers helyett, a mit el kellett szavalnia, nem egy kriminális kritikát rántott elő ellenem a zsebéből, a mit elismerem, hogy megérdemlettem volna. Hanem hát szép előadásom van, Toldy Ferencz is elismeri. Gyulai nem is tud mással levágni, mint azzal, hogy a feleségem tanít meg szavalni; ha pedig Jókainé játszik, olyankor azt mondja, hogy a baloldal rendezte az ovácziót.

Nem akarok dicsekedni balatonfüredi vendégszereplésemmel a Szeretetház ja-

vára. Jótékony czél volt: én gorombaságokat mondtam a publikumnak, az megéljenzett érte, köszönöm. A mit a jobb.kéz tesz, ne tudja meg a bal. S minthogy ez a jobboldali intézmény javára történt, nem tanácsos vele a baloldal előtt dicsekedni.

Utolsó színpadi föllépésem most volt Budán, egészen tudtomon kívül. Minden gáz egyszerre kialudt; nekem csak az jutott eszembe, hogy a nézőtér sötétben maradt, s ott két fiatal nő-rokonom ül a zártszék sorban, s azok most kétségbe vannak esve, s azzal kaptam a legelső gyertyatartót s kiléptem vele, hogy világosságot csináljak. — Azért is megtapsoltak. Hiába: a világosság terjesztését mindenkor főfeladatomnak tartottam.

Hanem ez volt utolsó fellépésem s már most visszalépve a megérdemelt nyugalomba, ezentúl pihenek babéraimon.

EGY NAP
ARANY JÁNOSNÁL

Akkor még nagykőrösi professzor volt az öreg. Aztán nem is volt még öreg. Gyulai Pál, Salamon Ferencz, Tompa Miska, Ballagi, Mentovich, Losonczy László, én magam is, mind fiatalok voltunk, egyikünk sem tudóstársasági tag. Szilágyi Sándor pláne még csak «vadmalacz» volt.

Az elsőt nem panaszképen, az utolsót nem gorombaságul mondom, hanem hogy hát mivelhogy nem voltunk tudóstársasági tagok, tehát valamiféle társaságnak csak kellett lennünk, annálfogva még Petőfi találta ki azt a nagyon megtisztelő czímet

a számunkra, hogy «vaddisznók». Degré, Lauka nagyon jól emlékezhetnek rá, hogy ezt a czímet valódi büszkeséggel viseltük. Arany János azonban a még akkor nagyon fiatal Szilágyi Sándort a felserdülés (illetőleg felsüldülés) reményében egyelőre csak «vad malacznak» fogadta el.

Tehát egy szép őszi napon meghíttak bennünket, pestieket, a nagykőrösiek egy kis vidám mulatságra.

Az volt ám a tanári kar! a fiastyútkban nincs annyi csillag, mint akkor Nagy-Kőrösön volt, s egyszer a sok okos ember közül egy azt a legnagyobb okosságot követte el, hogy örökölt valami félmilliót. Nem vonom vissza a kifejezést, valóban elkövette ez okosságot, mert vannak emberek, a kik bolond fővel örökölnék, de ő rászolgált a magáéra a tudományával.

Ez úgy történt, hogy lakott a külföldön egy magyar születésű, de görög válású úri ember, a ki műkincsei gyűjteményéről messze földön nevezetes volt és a mellett több, mint milliomos. Régen elszakadt azonban hazuról és sem ő nem gondolt itthon maradt rokonaira, sem azok ő rá. Nem is szándékozott a végrendeletében róluk megemlékezni. Egyszer híre megy a hírlapokban, hogy a nagykőrösi kálvinista kollégiumban megválasztották a görög orthodox hitű Tomory Anasztázt matheseos profeszszornak. Az öreg milliomos meghallja ezt a hirt: hisz ez az ő unokaöccscse! Nagy eset ez! Hogy a tősgyökeres, kemény nyakú nagykőrösi kálvinisták egy görögöt emeljenek fel a kathedrájukba! Akkor ennek nagyon derék embernek kell lenni. A mint hogy az is volt. Erre a milliomos

rögtön új végrendeletet ír, s minden vagyónát Tomoryra és annak a testvéreire hagyja; maga egy év múlva meghal, s azzal a gyönyörű szép örökség három derék magyar családot emel fel egyszerre a boldogok sorába; s mindez köszönhető nem a véletlennek, hanem a tudománynak.

Persze, hogy az a + b magyarázásnak egyszerre vége szakadt. Tomory barátunk megmaradt ugyan régi kollégái jó barátjának mind e mai napig; de a kathedrától elbucsúzott, s az ő «kitoló kásá»-ja képezte a titulus bibendijét a mi nagykőrösi dinomdánomunknak.

Hajh bizony pedig már akkor ő volt az utolsó görög Nagy-Kőrös városában. Kivesz mindenünnen a városainkból ez a derék maczedon faj, a mely olyan igaz jó magyar volt. Üresen maradnák azok

a szép rácز templomok, a miket a virulás korszakában építettek. A nagykőrösi görög templom nem volt valami szép, se nem nagy, valljuk meg az igazat, hogy kicsiny volt. Miután gazdája nem volt, a városra maradt; a város meg nem tudott vele mit csinálni, utoljára kiadta haszonbérbe. Tomory kivette azt és aztán imittamott ellakogatott benne.

Már most hát csak azt is meg kell vallanom, hogy bizony mi a gazdátlan templomban ültük meg ezt a búcsúlakomát. De nem volt az a templom pusztá: előtte való nap Mentovich kipingálta a falait mindenféle képekkel, de azt maig sem tudnám megmondani, hogy azok mi-féle bibliai jeleneteket ábrázoltak? Ellenben mulatságosak voltak.

Mulattunk bizony mi, és pedig igen jól. Rendkívüli dolgok történtek. Hal-

lottam Ballagit énekelni és láttam Gyulai Pált tánczolni. Kivel tánczolt? Velem, ő volt a kisasszony. Csupa férfi-társaság volt, a cigány pedig húzta, tehát tánczolni kellett, nekem felváltva hol Gyulai, hol Salamon Ferencz volt a tánczosnőm. Akkor még a lapok nem irták ki a bálkirálynők neveit, azért jegyzem azt fel utólagosan a história számára. És Gyulai szemembe mondá (ha csak most el nem grünwaldozza a szavát), hogy soha se látott jobb magyar tánczost nálamnál. Tompa összecsókkolt minden embert, s Mentovich Losonczi Lászlót imádta, hogy mondjon el egyet a verseiből, a mit az sehogy sem akart elkövetni; ebből gondolhatja mindenki, hogy micsoda jó bor lehetett az a nagykőrösi idei termés.

Csak egy conviva maradt meg komoly, csendes szemlélőnek, Arany János.

Ő hozzá voltunk Tompával meg Ballagival éjszakai szállásra rendelve, hát neki meg kellett tartania az egész tájékozási tehetségét, hogy legyen valaki, a ki a többieket haza vezeti a templomból.

A nagykőrösi lágykeblű aszfalt rég elenyésztette azokat a nyomokat, a miket a mi lábaink ez éjszakán hazáig rajta hagytak (ilyen háládatlan a világ!), hanem az én emlékemben még most is édesen duzzadoz az a jó puha ágy, a mibe kedves háziasszonyunk minket, hazatérő korhely népet lefektetett, s a miből Ballagi minden félórában felráczigált bennünket, mikor már aludni kezdtünk, hogy elbúcsúzzék tőlünk, mert ő már megy a vasutra. Utoljára is lekéssett róla.

Mi még egy napot ott töltöttünk Tompával a vendégszerető baráti háznál s ez emlékezetes nap volt.

Arany János azzal a biztatással csalt ki az odumból (mert nehezen mozdultam ki Pestről, még akkor a policájnál bizonyítványt kellett rá venni, hogy jó járatban való ember az ember, ha Nagy-Kőrösre akart utazni s visszatért megmotozták a vámnál), tehát gyöngé oldalánál fogta meg a poétakollégát, azt mondta, hogy van neki egy kis leánya, a ki egy humorisztikus novellából csinált egy vígjátékot, és azt maga el is játszsza.

Gyönyörű, kedves gyermek volt, mintha most is előttem állna még, rózsapiros arczára, nagy eleven szemekre s arra a mosolytvalló ajkra olyan jól emlékezem. Még azt a kort élte, a miben a leányt gyermeknek híják; de a mikor már szabad neki egy olyan bolondos novellát elolvasni, mint az én «Örmény és csa-

ládja» czimű mesém, (a mit a censor tett meg «rác»-ból «örmény»-nek, ő tudja miért?).

A kis Juliska egy kis szépen-kérésre, egy kis atyai felhatalmazásra, s egy kis anyai biztatásra ráhagyta magát venni, hogy előadja közös vigjátékunkat, még pirosabbra gyulladt arczczal. Bámulatos volt annyi genialitás abban a gyermekben. Ötféle szerepet kellett játszania, egy vén lamentáló fösvényt, egy boltoslegényt, egy pálinkaszomjas kocsist, egy naiv, szelid hajadont, aztán meg egy pajkos, cserefendi leányt, a kit az apja «Minczuczkának» hívogat és kényeztet. Mind az ötöt úgy adta, hogy csupa megenni való volt. Különösen a vén Gerguczot, a maga ráczos kiejtésével, a ki a Minczuczkát «arányus leányum»-nak szólítja.

Az előadás köztetszést aratott s az összes játszó-személyzet általános tapsvihárban részesült.

Ettől fogva, ha összejöttünk Arannyal, nem is kérdeztem másképen, mint hogy « mit csinál a szép kis Minczuczka? » Mintha most is előttem látnám!

Hát még az hogyne látná őt maga előtt örökké, a ki a Toldi szerelmében újra meg újra maga elé teremti őt; mintha a helyett, a ki testben eltűnt előle, az álomalakját akarná érczbe önteni?

Biz az már mind tegnapelőtt történt. Másodszori látogatásom Aranyéknál ez év Petőfigyűlése napjára esik. Csak huszonöt év van a kettő között. És még milyen huszonöt év! Egy napját sem kívánnám vissza! Örömök, kétséggel megkeserítve, de előre rettegett bajok, s közbe változatoságképen egy-egy véletlen veszedelem.

Megírta Toldi szerelmé-t. Egész világ üdvözölte a művet és íróját. Én is fölkerestem levelemmel Aranyt. Arra meg ő irt hozzám egy kedves baráti választ, a melyet én sokkal kedvesebbnek tartok, mint hogy nyomdafestékkal behagyjam kormozni. Beszél benne a muzsákhoz való viszonyomról, s hogy elébb megőszül még a parókám is, mint annak vége lesz.

Tehát a Petőfi-társaság tisztelgő küldöttségét kellett hozzá vezetnem. Aztán szónokolni a társaság nevében. Hiszen a budgethez lehet szónokolni, de hogy lehet Aranyhoz és nekem?

A mint benyitottam az ajtaját, egyszerre ott állt előttem megint az «aranyus leányum», a szép piros, lángszemű Minczuczka.

Hajh, nem ő: ez már a «kis idegen».

Ez a szép Juliska leánya. Bizonyosan olyan jó leány, mint az volt.

De hát én azt mit tudhatom, a ki a tegnapelőtt és a ma között huszonöt évet átaludtam?

Minden diktió kiment a fejből.

Nem tudtam én Aranynak semmiféle felköszöntést mondani.

— Látod, mondám neki, olyan régen nem láttuk egymást, hogy még azt sem tudod, hogy már csakugyan megőszült a parókám is.

Mosolygott, azzal a jószívű ravaszságával.

— Azért írtam a levelemben a parókádról, mert tudtam, hogy így hiúságból nem adod ki az újságban.

Száztán nem tudtam, csak hallgatni és nézni.

Hatalmas az idő!

Fehérre festi a sötét hajat
S sötétre festi a fehér szívet.

De a szellem hatalmasabb!
Fehér hajnak, sötét szívnek visszaadja
az eltűnt fiatalságot.
Tartson még sokáig!

1875 FEBRUÁR 18.

Magában abban, hogy én e mai napon ötven esztendő s lettem, még nincs valami nevezetes dolog. Megesik ez más emberek is, és mindenkin akarata nélkül s bizony úgy esik aztán, hogy ismét egy új paradoxont mondjunk, hogy ez esetben ötven nem annyi, mint kétszer huszonöt: egy ötven esztendő ember bizony nem kétszer huszonöt esztendő ember. Hanem én egyuttal a mai napon negyven éves írói pályámnak a végén is állok s ez a nagy zárszámadás. Mesének tetszenék, ha két, ezelőtt negyven évvel a hirlapokban közlött költeményem nyom-

tatásban nem tanuskodnék róla, hogy én tíz esztendő's gyermekarczczal be mer-tem lépni abba a titokteljes szent be-rekbe, hol a múzsa lakik, az egyedüli égi arczú istennő; s azt mertem tőle kérni: mutass nekem útat, mely engem elvezet innen odáig, a minél magasztosabb, drágább helyet a világ minden fényes polcza nem mutat soha. Az isten-arczú múzsa azt felelte: jól van, gyermek: megmutatom az útat; Komáromtól Budapestig tizenhárom mértföld az út: neked azt a tizenhárom mértföldet végig kell írnod apró légyfej nagyságú betűkkel; de olyan betűkkel, a miket mások el is olvasnak. Végig írtam azt. Negyven év kellett hozzá. S a mit végig írtam, azt végig is éreztem. E betűkben, a mik, ha sort sor után raknának, tizenhárom mértföldön nyulnának át szakadatlan,

benne van hazám népének jó kedve és bánata, dicsőségének rövid fénynapjai s szenvedéseinek hosszú esztendei: s én együtt éreztem át ezt vele; azzal a különbséggel, hogy nekem hazám elmúlt örömei fölött sirnom, jelenlevő bánatai fölött tréfálnom kellett. De a hosszú munka nem volt tőlem sem áldozat, sem járadtság.

Gyönyör volt az. Az indus fakir nem teljesíti üdvöztőbb buzgalommal azt a feladatot, hogy fogadalma helyétől a Brahma templomáig féllábon szökelve tegye meg az útat s e közben folyvást kezében tartsa a cserépbe tett szent fa galyát, míg az a hosszú útban gyökeret ver, levelet hajt, kivirágzik, mint a milyen gyönyörrel tettem én meg az én útamat. Ah, az írósztal istenáldott hely! egyedüli sziget a

vízözönben ; tündérkastély, a mi a mesevilág örömeit rejt ; tanácsadónk, ha mindenki elhagyott ; oltárunk, ha kedélyünk fel van dúlva ; uradalmunk, ha mindent elvesztettünk ; még a börtönben is az a darab papír, a min a toll végig fut, az örökké szabad hely, az egyedüli négy-szöglábnyi területe az elidegeníthetetlen szabadságnak.

Az íróasztal az «Otthon», az íróasztal az «Én». Se ne dicsérjenek, se ne vádoljanak engem azért, hogy olyan sokat írok : önző vagyok, magamat mulattatom. S már most az volna a legnagyobb paradoxon, ha most azt akarnám bebizonyítani, hogy az a munka, a mi nekem magamnak gyönyört ad, úgy vételessék, mint hálám adófizetése. Nem ez az, a miben hálámat a magyar közönség iránt leróni igyekezem. Nem is az, hogy

hű maradok kicsiny országunknak nagyon jól megrágalmazott nemzetéhez, hogy nem szegődöm el más nagyobb, hatalmasabb nemzet írójának: a honszerelem nem pusztán erény, még csak nem is pusztán kötelesség: ösztön az, a mivel az Isten megáldott vagy megvert, de nem tehetünk róla s én cserélni semmi más hazával okot nem találok; aranyat talán másutt többet találnék, de azt az aranyat, a mi a szivekben számomra terem, csak itthon, másutt sehol. Tehát a hűséget sem számítom be hálám adójába. De hálám adójának igenis van valódi tárgya ez műveim iránya, szelleme. Békét eszközölni a hazában ott, a hol a közös honfiai egymást tépve, a közös anyát tépik; buzdítani ott, a hol a csüggedés zsibbaszt s megmondani az igazat ott, a hol ez fáj, de gyógyít. Megismertetni ma-

gunkat magunkkal és a világgal igazi képünkben; ébreszteni az ismeretvágyat, az önbizalmat, a haladást: ezekben rovom le hazám közönsége iránt hálám nagy adóját.

AZ ÉN FECSCHEFÉSZKEM

Egy kis házikó az, háta mögött egy elhagyott kőbánya üregével, köröskörül kő- és agyaghalmokkal, miket áttörhetlen bozót nőtt be; rókatanya, tüsköncz fészek; hanem a kilátása nagyszerű, fenséges.

Egy hegedűcsináló építteté. Tehát az is lanttal foglalkozott, mint én.

Vakmerő gondolat volt ebbe a helybe belekapni! Meredek hegyszakadékok, felváltva kivájt üreggel; földi bodzacsallit, galagonyaerdő s aztán egy nagy darab sivány, esőtől kilugzott, füvet sem termő agyagtér, kőpor piramidok, üszög-

től égett, levéltelen fák, három holdnyi területben.

Hanem egy előnye volt e helynek. Félre esik s mégis közel van. A mély út, mint egy isthmust, félkörben veszi körül. Csak a ki keresi, az talál rá. Ez nekünk való hely. A kik szeretjük a világot látni és láttatni is benne s még se lenni benne.

Mi abból a vadonból, abból a boszorkánydombból kertet csináltunk. A mi fáink a legárnyékosabbak a Sváb-hegyen. Azokat a fákat mi magunk keltettük magról, én magam ojtottam a legtöbbet: a föld, a miben élnek is, az én költeményem; mint a hogy enyim az a regény, a mihez csak a tintát és a papirost kaptam mástól.

És azonkívül egy album, egy emlékönyv is a kertünk. Vannak fák, bokrok,

mik régi jó barátok emlékét tartogatják: Tóth Endre, Heckenast, Emich, dr. Huray sógorom, Károly bátyám, Vályné testvérem, szegény jó anyám, Konkoly Balázs nagybátyám, Nagy Pál barátom, Gubody, Kiss Miklós, Horváth Döme képviselőtársaim; Pap Zsiga pajtásom, erdélyi, szabadkai, borsodi, kecskeméti ismerőim egykori ajándékai mind törzsekké nőttek már fel. Itt van Tóth József komám három darab cserépben nevelt diófája. Négy volt, mikor adta, azt mondá: «mindenik egy-egy gyermekem nevét viseli: babonás vagyok rá, ha megmaradnak-e?» Egy kiveszett belőlük. Az a szegény Mariska nevét viselte: a többi nagyranőtt. S a miket nőm vendégszereplései alkalmával, ritkaságokat haza hordott: a fák, miket a színház építésekor kiszórtak s én nyár derekán elültet-

tem, megtartottam; kedves sirokról elhozott életfák, Encz, Málnay, Girókuti, Kovács, Barna Ignác legkitünőbb ujdonságai; aztán azok az orgonafák, a mik hajdani kétemeletes házamból megmaradtak; mind megannyi emléklapjai egy nagy könyvnek, a mibe olyan sok van megírva; de a mit csak mi magunk tudunk elolvasni.

S nemcsak az én életemnek története van azokban megírva.

Ez az alacsony eresz, a honnan a messze világba ellátni, annyit beszélhetne!

Itt ez eresz alatt gondoltam ki a «Magyar Nábobot», melyhez az alap gondolatot nőmnek egy útleírása adta.

Itt főztem ki az Üstökös, az első magyar humoristikus lap tervét, a mikor még nem volt se humoros író, se rajzoló, se olvasó közönség.

Aztán saját ültette szőlőmnek legelső borát is itt szüreteltem el.

Néha napján víg napokat is látott e veranda.

Itt játszottunk Saphirral falra hajtósdit; itt koczintottunk baráti poharat Sanyousval, Pattersonnal, Beaumont Sommersettel, Braun Károlylyal, kik mind nagy barátai voltak a magyar irodalomnak és a magyar bornak.

Itt ültük meg Szerdahelyi lakodalmát s azt a vígsággal teljes vacsorát, mely a kedves művészpár: Hegedüs és neje utolsó derült napja volt az életben. (Rövid időn meghalt az egész család: nő, férj és gyermek.)

Aztán rémséges napjai is voltak e verandának.

Itt víttunk egy irótársammal, hirlapi czikk miatt háromnegyed óra hosszat,

míg egyikünk harczképtelenné lett. Itt volt Egressy és Dobsa között a hosszas æsthetikai vitát bevégzett komoly ren-contre színhelye.

Itt tanakodtunk a haza sorsán olyan férfiakkal, mint Tisza Kálmán, Almássy Pál, Nyáry, Keglevich Béla, Beniczky Lajos, Ivánka Imre; míg egyszer a tanakodásnak az eredménye tetté lett: megalapítottuk «A HON» lapunkat.

A minek aztán megint más eredményét érte meg az alacsony házeresz.

Ugyanis a másik év tavaszán itt koczin-
tottunk egy este baráti poharat Zichy Nándorral (a ki akkor egy kis ideig nem volt «gróf» a haditörvény ítélete szerint), meg a József-kaszárnya parancsnoktisztjével és porkolábjával: mi ketten el levén ítélve Magyarország jogai mellett írt cikkünkért nehéz fogságra; eme-

zek ketten pedig saját itéletük szerint ilyen módon súlyosbítva a fogságunkat.

Itt ez eresz alatt állva láttuk egyszer a villámot szemeink előtt keletkezni nőmmel együtt: ott csapott el kettőnk között az égi láng, lesújtva a szomszéd házba! egy vakító gömb, mely szemünk láttára született. A halál három lépésnyire!

Itt ez eresz alatt volt eltemetve annyi nehéz titka az elmúlt rossz időknek. A nemzeti ellenállás erőfeszítése a vas hatalom ellen. Egy nagy darab történet, mely nincs megírva; mert nem lehet megírva.

Dicsőség és honfierény tényei, a miknek emlékét úgy őrzik, mint szokás őrizni gyermekek előtt a szülők versenygéseinnek titkát.

S ide ez eresz alá hoztak ki egyszer halálos ágyamból, a várost elhagyatva velem, a mikor már azt hittem, hogy

megyünk «pihenni». Félhalott voltam már: másvilág vándora s a napsugár s az életadó lég visszahítt fele utamról; megint itt marasztott hallgatni azt, a mit a fák beszélnek a méhekkel.

Ez az én magamrakta fecskefészke.

AZ ÉN BIRÓI HIVATALOM

Mert úgy tessék rám nézni, hogy én nemcsak afféle hányt-vetett skribler, ütött-kopott képviselő, megrézmedaljonozott kertész vagyok, hanem egy fényes czímnek a viselője is vagyok, « . . . törvénszék elnöke. »

Valóságos kinevezett hivatalnok. Kultuszminiszteri ellenjegyzés mellett. Kezembe teszik le az esküt a törvénszék tagjai, a kik között egy államtitkár is van. Az általam kimondott ítélet nem appellálható.

Fizetés is jár hozzá.

Hisz ez abszurdum ! Képviselőnek nem

szabad kormány kinevezéséből eredő fizetéses birói hivatalt viselni! Micsoda dolog ez?

És én mégis viselem. Nyolcz esztendeje már, hogy e nagy czímet hordozom.

De majd mindjárt nem lesz ez olyan nagy czím, ha az elejét is hozzáteszem: «A szerzői jog sérelmeiben ítélő törvényszék elnöke.»

No azért nem utasítanak az összeférhetlenségi bizottsághoz.

Fizetésem pedig (törvény §-a szerint) tiz perczentje annak a birságnak, melyet a vétkesre kiszabunk; a többi a törvényszék tagjai között oszlik fel. Jut rájuk fejenkint 65 krajczár egy tűzpróbás törvényszéki ülésnél. Nekem kétszer annyi. De el is jönnek pontosan és lelkiismeretesen s végig ülik a hosszú zöld asztalt az akadémia szöglettermében. Vannak

közöttük alsó és felsőházi tagok, jogtudósok, akademikusok, államtitkárok és egyetemi tanárok, piktorok, poéták, szobrászok, könyvárusok, fotográfusok, xilografusok és typografusok. Gyulai Pál is ott van.

Nagyon komolyan megy ez!

Az első bíróság hivatalos pecsét alatt átküldi hozzám a periratokat (portómentesen). Azokat én kiadom a jegyzőnek, kötelességévé téve, hogy azt a peres tárgy természetéhez képest megválasztott előadónak kösse a lelkére. Mert a főfeladata az elnöknek, a szerint a mint a peres ügy eltulajdonított vers, fotográfia, tankönyv, vagy zenemű körül forog: annak az előadásával azt bizni meg, a ki ért hozzá. És tapintatom soha nem csalt.

Fotografushoz nem küldtem zenemű

fölött támasztott processzust, se piktorhoz jogi tankönyvet.

Az előadó azután, mikor elkészült a periratok áttanulmányozásával, arról a jegyző által nekem jelentést teszen; és aztán kitüzöm a határnapot, melyen a törvényszék ülése megtartatik, s arra hivatalosan meghívom az összes tagokat, a kik pontosan megjelennek.

Teljes lévén az ülés, elfoglaljuk a helyeinket a T alakú asztalnál. Én középen; szemben a lámpával, előttem a csengetyü; balról ül a jegyző, jobbról az alelnök, tisztelt barátom Arany László (a ki kritikus pillanatokban súgja, hogy mit mondjak?), ő rajta túl az előadó.

A törvénytevés megkezdése előtt azonban még egy ünnepélyes ténykedés elvégzendő. Ujon kinevezett tag jelent meg. Annak elébb le kell tennie az esküt az

én kezembe. Mindnyájan felállunk. A jegyző olvassa az eskümintát, az új tag, mellére tett kézzel, utána mondja azt: «ügysegéljen».

Ekkor ismét leülünk. Elnök felszólítja előadót, hogy olvassa fel a periratokból merített véleményét. Az közfigyelem mellett végig hallgattatik. A két vitás munka: t. i. az eredeti és a plagium, a bírák között kézről-kézre adatik, összehasonlítás végett: ha operette dallam ellopásáról van szó, az élő hanggal is hallhatóvá tétetik.

Akkor elnök felszólítja a bírákat, hogy méltóztassanak az előadottakhoz hozzá szólni.

Vagy vannak eltérő nézetek, vagy nincsenek. Ha vannak, elnök szavazásra bocsátja a kérdést; ha nincsenek, kimondja, hogy egyhangulag elfogadtatik az előadó véleménye.

Elnök kimondja az ítéletet, szavazat-többség, vagy egyhanguság alapján.

Ekkor elnök kiszabja a birságot a bűnösre.

Ha kiderült a lopás, akkor az alperes a bűnös; ha nem derült ki, akkor a felperes az, de valakinek bűnösnek kell maradni, a ki a perköltséget megfizeti.

Vannak pedig igen érdekes pöresetek.

Egy hirhedett egyetemi tanárnak (a rigorozálók rémkirályának) van egy kitűnő tankönyve, derék vaskos kötet; valami jogbölcsészeti mű. Mindenki elismeri róla, hogy annak a stylusa valódi próbaköve az emlékezetnek. Ritka legény az, a ki ebből eminenter tud felelni; az is terno, ha már «elégségest» kap.

Hát egy esztendőben azt kezdi észrevenni a tudós tanár, hogy az ő jogászai mind igen kitűnően felelnek az ő jog-

bölcsészeti kérdéseire, csak hogy nem abban a stylusban, a melyben ő megírta. — De még nagyobb volt a csodálkozása a munkája kiadójának, a ki más esztendőben ötszáz példányt szokott eladni a jogbölcsészeti tankönyvből, ebben az évben pedig csak öt darabot. Kisült, hogy valami jámbor samaritánus könyörült a szorongatott fiatal scithákon s a vastag könyvből kivonatos munkát csinált; a diákok mind azt vették: abból feleltek.

Per lett belőle s elénk tódult a nagy kérdés: «vajjon plagizátornak tekintendő-e az a kivonat csináló, vagy pedig az emberiség jóltevőjének» s mondhatom, hogy erős parlamenti vita után, azt hiszem, hogy csekély szavazattöbbség mellett lehetett kimondanom az ítéletet, hogy «ámbar Szent Crispinnek érdemül tudatik be, a mért bőrt lopott a gazdagoktól,

hogy a szegények számára sarut varrjon belőle: mindazáltal a jogtanár spanyolcsizmáját nem szabad az ifjak kényelmére turistaczipővé átalakítani! Plagizátor! Büntetésre méltó.»

De a legközelebbi napokban épen erős próbára lett téve igazságosztó hajlandóságom.

Egy czukrász, meg egy korcsmáros volt a peres fél.

A czukrász irt egy szakácskönyvet s a korcsmáros azt szépen utána nyomatta.

A czukrász pert akasztott a korcsmáros nyakába. S ez a per került a mi törvényszékünk elé, szakértői eldöntés végett. A czukrász, mondhatom, hogy fogas prókátort választott magának.

Az alperes azt hozta fel a maga védelmére, hogy a szakácskönyv nem irodalmi mű; nem tartozik azon tárgyak so-

rába, melyeknek szerzői joga védelemben részesülhet.

«Micsoda! hogy a szakácskönyv nem irodalmi mű? Hogy a szakácsmesterség nem művészet? Hát van a világirodalomnak olyan remeke, a minő egy szarvasgombás libamáj-pástétom? Tud-e a kerek föld minden zeneszerzője olyan kompozíciót csinálni, a milyen egy olasz saláta a la napolitén? S ha valamennyi fővárosi szobrász mind összesíti a tudományát, tud-e produkálni egy tál sült malaczt? — Sőt ellenben a szakácskönyv, az a könyv, a melyet az asszonyoknak sokkal inkább üdvösséges volna a kezükben forgatni, mint holmi hiába való regényeket!»

Ipsissima verba!

S nekem — kérem «nekem» ki kellett mondanom az ítéletet, hogy a prókátor ugyan goromba fráter, hanem azért igaza

van. A biró csak egyféle becsületet ismer. A szakácskönyv írójának az irói becsülete csak olyan, mint a regényíróé. Alperes bűnössége kimondatik. Szakácskönyvet sem szabad lopni.

Ilyen brutusi szigorral mondá ki egykor Foscari velencei dozse saját fiára a kemény ítéletet.

TÖREDELMES VALLOMÁS

Jelentem egész tisztelettel mindenrendű és rendetlen ismerősömnek és nem ismerősömnek, hogy én rám semmiféle elvégezni való dolgát ne bizza, mert azt akár a kútba dobta volna. Nálamnál jobb titkára nem lehet senkinek, mert én minden ember dolgát úgy elfelejtem, mintha sohasem hallottam volna.

Annyira még nem vittem ugyan a fedékenységet, mint L. Kálmus barátom, hogy ebédre híjak magamhoz valakit, mikor Pestről elutazom ; de az már megtörtént rajtam, hogy nyugtatvány helyett azt írtam a kiadónak, hogy boldog ünnepléseket kívánok.

Egyszer Komáromban járván, megkér egy ismerősöm szépen, hogy vinnék el egy levelet Pestre egy másik ügytársának, a melyben ő megírta rendén, hogy félnek az árvíztől, mert a jég még nem ment el a Dunáról; holnap iktatják be a püspököt; a felesége várandós; a nagybátyja haldoklik, siessen mentül előbb haza. Persze, hogy a levél félesztendeig a zsebemben hevert. Ugy cánicula táján véletlenül összetalálkoztam az adressattal: «Nini! önnek egy levele van a zsebemben, fogja; nem lesz nagyon sürgetős, elolvashatja otthon.» — Képzelem, hogy örült ez, mikor elkezdte olvasni, hogy Komáromtól még nem ment el a jég.

Annyira tehát már vittem, hogy leveleket nem küldöznek általam.

Egy időben minden héten kaptam két-három drámát, és kifejezhetlen mennyi-

ségű novellát és verset, hogy mondjam meg felőlük a véleményemet. A hova a szerző valamelyiket letette, az azon módon ott maradt. Ebből azután ilyenforma mulatság következett. A letéteményezők mindennap meglátogattak, hogy elolvastam-e már műveiket? Engedelmet kérek, még nem. — Hát mikor? — Majd péntekre. — Pénteken el szoktam szökni hazulról. Balgaság! Szombaton megint megcsiptek. Utoljára azt mondtam a sürgetőnek, hogy igen jó a munkája, csak vigye el ehhez meg amához a kiadóhoz, szerkesztőhöz; míg egyszer a kiadók és szerkesztők ellenem röffentek, hogy meglőnek közközltségen, ha nekik békét nem hagyok. Némelyik szerző ugyan csóválta egy kicsit a fejét, mikor a szomorújátéka helyett egy-egy humoreszket kapott tőlem vissza; de úgy egy sem haragudo

meg rám, mint nagyon tisztelt hazámfia
** Lajos, a ki «Julia» novellája helyett
«az Apagyilkos című drámát 5 felvo-
násban» nyerte volna cserébe. Pedig iga-
zán mondom, ez az utolsó idegen kéz-
irat a fiókomban, melynek öt esztendő
óta nem akadt gazdája, pedig kínálom
minden embernek, a ki csak eltévedt kéz-
iratot sürget rajtam.

Volt is, van is mindig egy csomó
anonym ismerősöm, a kikkel évek óta meg-
szoktam együtt mulatni, a színházban be-
szélgetni, az utcán egymás hogyléte fe-
lől tudakozódni; igen sokkal még 48 óta
per tu vagyok, s most már szörnyen átal-
lom megkérdeni tőle, hogy tulajdonké-
pen kinek híják? egyszer többek között
egy igen derék orvossal és egy jeles
műértő zeneszerzővel ismerkedtem meg
egy társaságban, a kikkel azután igen

sokszor összejöttem. Egyszer valami boldogtalan kiadónak az a kétségbeesett gondolatja támadt, hogy lapot szerkesztessen velem. Egy hétig nagy tüzzel vittem a dolgot. Annyi munkatársat engagiroztam a laphoz, hogy a másik héten utánam következő szerkesztő egy esztendeig nem bírta őket agyon verni. Ezalatt történt, hogy két jó barátom egyikével találkozva, nagyon szépen felkértem őt, hogy tenné meg, írna a lapunkba a nemzeti színházi operai előadásokról és hangversenyekről. A tisztelt férfiú rám mereszté szemeit s azután bocsánatot kért, hogy ő ugyan mindennapos a színházban, a kedvemért meg is tenne egyet-mást, de ezt már mégis nem vállalhatja el. Néhány nap múlva találkozom az én másik jó barátommal; valami esztergályos munkához választó-

vízre volt szükségem, azt pedig orvosi rendelvény nélkül nem adnak; ugyan kérem önt szépen, adjon nekem rendelvényt egy uncia választóvízre. Az én barátom nagyot nevetett rá. Hiszen nem vagyok én orvos! — Hát mi? — Zeneész. — No akkor hát tudom már, hogy az a másik miért nézett rám olyan furcsán, mikor zenebírálókat kértem tőle!

Az a rossz szokásom van, hogy mikor valami hosszabb munkán dolgozom; ha az utczára kimegyek, ott is folyvást dolgozom tovább; úgy, hogy mire hazaérek, az egy tárczára való holmi kész. Hanem ilyenkor aztán az szokott rajtam megtörténni, hogy nem ahoz megyek, a kihez indultam, s kénytelen vagyok azt kérdezni tőle: nem tudná ön nekem megmondani, miért jöttem én most ide? Mikor nyáron künn lakom a zöld-

ben, persze, hogy kisebb gondom is nagyobb annál, hogy én ott a papirost bámuljam; sokkal külömb mulatság annál azt nézni, hogyan nő a lóhere, meg a spárga? mikor aztán be kell hoznom a tárczaczikket a városba, mert a szedő már dörömböl az ajtón; akkor még egy betű sincs belőle megírva. Azt azután az úton végig lestenographiázom s mire haza érek, a cikk kész, csak le kell írni. Utközben át kell mennem az alaguton, ott fizetni kell egy krajczárt, azután a lánczhidon, ott megint egy krajczárt. A rézmarqueot eldugni a zsebbe, mikor elő kell adni, meg nem találni sehol s kétségbeesni, hogy már most nem mehetek tovább; ez igen sűrű véletlen; következik azután, hogy a fehérhajó alatt kell átmennem utrövidítése végett, ott a kapu alatt árul gyermekjátékokat egy

öreg asszony, ez az öreg asszony el nem tudja gondolni, miért szokott néha korán reggel egy poros ember krajczárt nyomni a markába? Azt gondolom, ott is alagut van.

Az az egy jó van feledékenységemben, hogy ha valaki megbánt, azt úgy el tudom felejteni, mintha sohasem láttam volna. Maig is van olyan emberem, a kit évek óta kerülök, s úgy rémlik előttem, hogy nagyon haragszom rá, de már nem tudom, hogy miért?

Hanem a kit egyszer azután megszeretek, azt nem felejttem el.

A LÁTHATÓ ISTEN

Jól tudom én azt, hogy e két szó had-
izenet tőlem minden eddigi uralkodó fo-
galomnak, elkezdve a Brahma, a Budha
imádójától, a ki azt mondja: «az enyim
az!» a keresztyénig, mohamedánig és
izraelitáig, a ki azt mondja: «láthatatlan
az!» és a nihilistáig, a ki azt mondja:
«nincsen az!»

Azonban én nem vagyok próféta, a ki
új sektát szándékozik alapítani; hanem
csak költő, a ki sokat átélt, sokat látott
és sokat átérzett.

Voltam egy kissé természetbuvár is, a
ki a Kosmos nagy frója nyomán elhatol-

tam az emberi tudás véghatáráig, a csillagködkepletekig, a miket a távcső szabálytalanul keringő fénytömegekre bont fel, s e fényes chaoszban a kezdődő teremtés művét sejteti velünk.

Ki az ott?

A tudósok azt mondják rá, hogy az egy olyan nagy eszme, mely emberi fogalmakba bele nem fér, s melyet Istennek nevezni, a ki emberi dolgokkal törődik, antropomorphismus. Hisz a föld maga egy láthatatlan porszem a világegyetemben s a napok összessége, a miket ő esztendejének, századának, évezredének, æocenejének, plyocenejének nevez, egy eloszthatlan percz a nagy mindenségben. Ki ügyelne ennek a percznek a történetére? Ki törödnék az ázalagokkal, a kik egy eczetcseppnek sphæráján egymással küzdenek, s magukat embernek s nemzet-

nek nevezik? s még azoknak az apró bajaikkal is? s láthatatlan lelkük kimondhatatlan érzéseivel? a ki ítéletet hozzon erény és bűn fölött? tanítson szeretni felebarátot, hazát? odakölcsonözze teremő lelkét a sárdarabnak? holott annak az egész planétája csak egy porszemnyi töredéke — nem is a ragyogó mindenségnek, hanem — a láthatatlan semmi- nek. Hisz ez a föld maga is egy «nihil»: a legközelebbi naprendszer lakói, sőt maguk az Uranus lakói már nem tudnak róla, hogy «van».

Azonban én egy kissé kertész is voltam. Évről-évre elnéztem azt a közönséges sárga pillangót, mely derék nyárban millió számra repked a gyümölcsös kertekben s petéit leginkább az almafák leveleire rakja le. Két hét múlva a forró kánikulai nap kikölti az apró hernyókat,

a mik oly kicsinyek, hogy alig lehet őket pusztá szemmel észrevenni. És ennek a górcsövi paránynak már van tudata arról, hogy a mostani forró napok után jönni fog a tél, jég és zuzmara, hogy ez a falevél le fog esni a fáról s akkor ő elvész.

És van tudata arról, hogy neki élni kell, és egy új tavasszal mint pillangónak szállni fel a légbe. És van tudata arról, hogy ha ő annak a falevélnek, a melyen született, a felső fényes epidermisét lerágja, akkor az össze fog zsugorodni és őt az alsó molyhos borékjával be fogja göngyölsteni, s akkor ő a tél hidegét bizton kiállja tavaszig. És van együttérző értelmisége, hogy valamennyi társával együtt egy-egy vékony selyemszállal oda kösse a fa ágához azt a levelet, a mely neki hazája fog lenni, hogy mikor eljön

a tél, le ne hullhasson róla, megmaradjon a jövődőknek.

Ki az ott?

Ki tanít ennek a paránynak, mely nem nagyobb, mint az irónom letört hegye, meteorológiát, technikát, társulási egyetértést, előrelátást, hazaszeretetet a maga szülőföldre, a falevél iránt? — S aztán mikor ott állok a megoldhatlan csillagképlet s a szélben lengő téli falevél közt, s végig gondolok a saját életemen!

Nem mondhatom, hogy sok szenvedés, megpróbáltatás, viszontagság ne ért volna. Hanem azt mind magam kerestem. Ha meghúztam volna magamat, talán nekem sem jutott volna belőle több osztalék, mint másnak; de mindig űzött a vágy szembe menni a nehéz időkkel, néha még baljóslatok, ellenálló akadályok daczára is.

Ifjuságomban festőnek készültem, volt tehetségem hozzá s kezdetben biztató szerencsém. Ha ott maradtam volna, most talán az egész világ volna hazám s senki sem neheztelne érette. Én azt egyszerre elhagytam s választottam helyette az irodalmi pályát, melynek koszorúi tövisből vannak fonva s nimbusza nem világít, hanem éget. És mégis Őt látom e sorsfordulatban; mert nekem ez a pálya minden szenvedéseivel, küzdelmeivel, nehézségeivel együtt a gyönyörök végtelensége volt; menedékem az országos viharokban, vigasztalóm az elcsüggedésben; harminczhárom év óta az egyetlen hely, a hol mindig megtaláltam mindazt, a mit a nagy világban és a kis világban elvesztettem, volt az fróasztal.

Majd szólok még az fróasztalról később.

A márcziusi napokban Petőfivel együtt én voltam az, a ki a népszabadságot kiáltottam a szabad ég alatt. Az első szó kimondója fejével játszott; mert ha az egész nemzet nem visszhangoztatja azt, az a fej elveszett. Ki költé fel e visszhangot? Ki őrzé meg fejeinket?

Hát azután, hányszor álltam a nyitott sír szélén? Csatatereken, ellenséges táborokon keresztül hatolva, ostromolt városokig, bombazápor alatt. Szegeden a lőporos raktár robbant föl mellettem, s körültem az egész tért beteríté romokkal; én érintetlen maradtam.

Világosnál az «utolsó» napon egy olyan társasággal ebédeltem együtt, melynek minden tagja tudta már, hogy a fejét eljátszotta, s nekem sem volt semmi okom a magamét jobbnak hinni a többiekénél. Csak egy választás lehetett még: az, a

mit egykori ügyvéd főnököm tett, a ki szemem láttára lőtte főbe magát. Azon gondolkoztam, hogy melyik jobb? Mert bizonyára az én életem is olyan jól be volt ott végezve, mint a többieké. — Ekkor egyike a legelkeseredettebb politikai ellenségeimnek odatoppan elém, paraszt kocsisnak átöltözve, s azt mondja: «a szomszéd városban van a feleséged, a ki utánad jött Pestről, ülj fel a szekerekre, viszlek», s ezzel a szóval ez az ember, a ki nem szeretett, kiragad a halál torkából s a muszka táboron keresztül hatolva, megszabadít. — Ki küldte ezt oda?

Fél évig bujdostam erdőkben, ismeretlen emberek között. Azok, a kiknek hivataluk lett volna, hogy üldözzenek, segíték elő menekülésemet, s a komáromi kapituláció menlevele általi megszabadulásom nem költemény.

Hanem hát ezek mind materiális csodák. Jók egy magánélet regényéhez sensationális fordulatoknak; de a kitűzött jelmondathoz nem adnak semmi bizonyítékot. Te «egy» ember vagy, a ki azt mondogod: «Láttam az Istent, mikor megszabadított!» de hol volt az Isten akkor, a mikor a többiek halálra mentek: a kik voltak olyan jók, mint te vagy!

Tudom. De nem ismerem el a halált büntetésnek s az életet jutalomnak. Missió mind a kettő. Egyikünkénél az az áldozat, hogy meghal, a másikunknál az, hogy élve marad. Hányszor irigyeltem én azokat, a kik már dolgukat jól végezve, pihennek: hányszor évtizedeken keresztül? De a holtak és élők áldozata egy célra szolgált; nagyobb célra, mint egy emberi boldogság; e nemzet ellenálló erejének megszilárdítására. S a kik e célért

meghaltak, többet tettek, mint mi, a kik e czélért élve maradtunk.

Ha akkor ellágyul a nemzet, most nincs Magyarország.

A csillagképletek, a téli falevél, az egyes emberélet történetén túl ott van «Ő» a nemzetek nagy életének fordulataiban.

Minden nemzet addig él, a mfg missióját betölti; ha azon túl megy, elmulik, s ha új missiót talál, új alakban támad fel.

A klasszikus korszak mythosza szerint a fátum fölötte állt még az isteneknek is; a bölcsészet ezt tagadja; de azt el kell ismernie, hogy az emberi szabad akarat egyenlő tényező az isteni hatalommal; mert e nélkül a lélek nem volna lélek; s az a Teremtő, a ki az embernek lelket adott, a hatalmát osztotta meg vele.

És itt találunk rá a látható Istenre; a

midőn az emberi szabad akarat valamit elront, hogy fordítja csodamódon ismét jóra. Néha óriási szenvedések, áldozatok árán, de a miknek díja az árát mindig túlhaladja.

Ne szóljunk a zsidó nemzetről, mely Jehova választott népének vallva magát, Istenétől mégis hazájából kiűzetni hagyott. — Ha ott maradt volna, most a drúzokkal együtt juhokat, tevéket őrizne kis hazája legelőin s nem volna több egy nomád népfajnál; míg szétküldve a széles világba, nevezetes tényező lett a népek között.

De keressük mi csak a saját nemzetünk történetében a látható Istent.

Előtámad, senki sem tudja honnan, Ázsiából-e vagy a volgavidéki Éjszak-Európából egy néptörzs, s helyet foglal Európának egy olyan országában, mely-

nek népzagyvalékát se Róma, se Attila, se Nagy Károly hatalma nem bírta egy összetartó birodalomká alakítani.

Ki vezette őket ide ?

Ki adta neki a súlyos megintést a Lech mezőn, hogy ne vesztegesse el magát, mint elődei, a hunnok, avarok ; hanem maradjon otthon földet és emberszivet művelni, országot alkotni. Csapásnak látszott ; megmentő intés volt.

Ki adott világot a lelkének, hogy a midőn két vallás között kellett választania, ne annál állapodjék meg, a mely őt kelet felé vonja, hanem a mely a nyugattal egyesíti ? Nem a dogma itt a kérdés, hanem a cyrillbetű, ezek a rabszolgaság láncszemei, a mikkel a moszkvai egyedúr minden népet, a mely azt fölvette, magához kötöz.

Mi a nemzetek története ? — Küzde-

lem az istenerő és az emberakarat között. Néha együtt halad mind a kettő; az a nemzet nagy lesz.

Néha győz az «akarat» az istenerő fölött, hanem az ember, a nemzet elvész.

Néha egy erős csapása a világteremtő kéznek megtöri az akaratot; csapásnak látszik, de mentő intés volt az. Mikor az ember, a nemzet önmagával meghasonlott s önbűnével ássa sírját.

Megkaptuk ez intést a mohi pusztán, megkaptuk a Csele pataknál. A nemzet halála látszott az lenni. Csak tisztító tüze volt.

Hisz ez a nemzet önmagát akarta meggyilkolni akkor.

Nézzük végig a mohácsi vést megelőzőtt korszak rettenetes törvényeit; a jobbágy nép millióinak elnyomására, megkínzására kigondolt czikkelyek egész

sorozatát; az egész megyék nemességét proskribáló határozatokat, azért, mert a szegény jobbágygyal rokonszenveztek; az embernek, a saját magunk vérének állattá lealjasítására czélzó végzéseket, egész addig a hahotával vegyült átkozódásig, hogy «lutherani comburantur!» aztán kérdezzük, hogy nem kellett-e ide egy vérözön, mely szennyeinket letörülje, hogy aztán kezdjünk a tiszta lapra egy új, fényesebb, dicsőbb történetet írni?

Mikor a magyar önmagának lett legrosszabb ellenségévé, adott neki az Isten egy jobb ellenséget.

Mert ez ellenség barbár közönye mellett verhetett gyökeret hazánkban a reformáció, virulhatott fel a nemzeti tudomány, erősödhetett meg a szabadságérgzet, emelkedhetett föl templomi szentséggé a hazaszeretet.

E nagy csapása nélkül az Istenkéznek ma ez a nemzet csak gyűlölt zsarnokokból és nyomorult helotákból állna; rég elpusztította volna önmagát.

Mikor a leczke megfogant, akkor az, a ki ránk bocsátá vaskezét, ismét visszavonta azt rólunk. Nem maradtak-e e kéz ujjainak a nyomai rajtunk?

Akkor aztán átestünk a másik végletbe. Az Istenerővel küzdő emberakarat helyett úrrá lett nemzetünk fölött a sors előtt lefekvő álmatag közöny. A világ látott volna egy tüneményt, hogy múlik el egy nemzet, csupa életunalomból. Nem pusztítja ellenség, csak úgy elmúlik magától, a főrend átalakul németté, a jobbágyság beolvad a tótba, oláhba; csak a köznemesség és a papság marad meg — latinnak, magyart csak a nagy alföldi városokban találni már.

Nincs költő, nincs tudós, nincs országgyűlési szónok, a ki a magyart képviselje többé.

Ekkor ismét jött az intő vaskéz. Jött a József császár alatti germanizáló korszak. Végveszedelmünknek látszott, pedig ujjászületésünk volt az. Mindenki ismeri a genesisét. A koronázatlan uralkodó azt parancsolá a magyarnak: beszélj magyarul, hozz törvényt, tanácskozz, biráskodj magyarul. A magyar vármegyék azt felelték vissza: nem! mi latinul akarunk beszélni; ez kell nekünk, a magyar nem alkalmas arra. Akkor aztán azt mondta nekik, hogy: «no hát beszéljetek és kormányozzatok németül».

S e szó fölrázott bennünket öngyilkos mákonyálmunkból. Erőnk tudatára ébredtünk. Kincs lett ránk nézve, a mit eddig

lábbal tapostunk. A veszély szabadított meg.

A ki megnézi azt az üres lapot, mely törvénykönyvünkben Mária Terézia és II. Lipót nevei közé szorult, ezen a fehér lapon ott találhatja az istenkéz látható frását.

Akarjátok újabb csodáit hallani, a mik már élő szemeink előtt nyilvánultak?

A min egy századon keresztül hasztalan fáradozott annyi nagy szellem, a népszabadság nagy művén, ezt a lehetetlen, óriásnak való feladatot egy márcziusi napon megoldja egy csoport fiatal költő, ujságíró és egyetemi tanuló, s arra az egy szóra, hogy «ezt kívánja a nemzet!» felszabadul a nép, a föld és a szellem. Én láttam e napnak istenarczát s fényétől még most is elvakul szemem, ha visszatekintek rá. Ott járt előttünk,

tűzoszlop képében, mint a szolgaság házából menekülő Izrael előtt. Láttam ezredévek bálványait egyszerre összeomlani, egyes embereket a tegnapi énjükkel ellenkezővé teremődni, láttam egy korszakot egy percz alatt megszületni, láttam egy szolganépet egy varázsszóra szabad nemzetté átalakulni. Láttam az Istent!

És azután láttam egy nemzetet, melynek egész egy emberöltő ivadéka nem tanult fegyverrel bánni, melyről azt énekelte költő és történetíró, hogy el van már puhulva, mint egy óriást fölkelni fektéből s pusztá kézzel megvívni kilencz oldalról rátámadó fegyveres ellenség légióival s diadalmaskodni valamennyin.

És ismét láttuk küzdelemre kelni az emberakaratot az istenerővel. Diadalunkra, melyről azt hittük, hogy hazán-

kat újjá teremti, jött a csapás, melyről azt hittük, hogy hazánkat megsemmisíté.

És ime, újra élünk. Nemzetünk ismét úr saját hazájában, nyelvünk elfoglalta hatáskörét, minővel még soha nem birt; országunkat, mint saját nevű monarchiát a kerek föld elismeri s szavunk döntő súlylyal bir a világrész végzetében; hitelünk szilárd, területünk vasutakkal van odaszőve Európa czivilizált régiójához, irodalmunk virágzó, művészetünk elismert, tudományunk kezdeményező, és jövődönk egy uralkodó kezében van, a ki több, mint atyánk: — jó barátunk.

Talán, ha az emberakarát győzött volna, nem lenne jobb.

Annyi bizonyos, hogy abban az esetben most Magyarország köröskörül volna véve ellenséges nagyhatalmaktól, egyetlen egy szövetséges nélkül. — S hogy

minő sorsa volna e nemzetnek itt határain belül? azt ki mondhatja meg? — Irtó harczot folytatva annyiféle nemzeti-séggel, miket minden szomszéd ráuszt-hat és kényszerítve az újabbkori hadászattal elviselhetetlen hadikészülődésekre, nem roskadt volna-e már azóta össze terhei alatt? Aztán ismerjük magunkat. Külellenséggel még lehet őszinte békét kötni; de ki békítheti ki valaha a belső ellenséget, a kielégítetlen nagyra-vágyást, mely örökké harczol a fennálló ellen s fegyverszünetet nem köt soha, s ha győzött, nem pihen meg, csak tábort cserél? Hányszor meghurczoltuk volna azóta annak a nagy magyarnak minden szál ősz haját a sárban, kinek történelmi nymbusából most egy sugár sincs elhomályosulva! — És ime, a múlt és a jelen át van hidalva.

Hanem a két korszakalkotó percz között tizennyolcz év fekszik. (1849—1867.)

És e tizennyolcz évnek van története.

Történet, mely soha sem lesz megírva.

Igen is, megkisérték az elbukottak mindenféle módját a szabadulásnak, a lesújtó végzet alól. — Küzdöttek Istennel.

Ezeren meg ezeren vannak, a kik közül az egyik az egyik részét, a másik a másikat ismeri e csendes, de hősi erőködésnek, e lázas töprengésnek, és ezeren meg ezeren mind a sírba fogják vinni magukkal azt, a mit tudnak.

Maga a legkiválóbb alakja a magyar Amphyktionoknak nem azt jelenté-e ki most legközelebb: «semmit sem írtam fel az utókor számára abból, a mit tudok».

A magyar nemzet «meg nem történt

történetének» kell e nyomtalanul elmúlt és mégis teljes sikerű küzdelmet neveznem.

E meg nem történt történetnek mennyi teleírt és kitörült lapját látom magam előtt. Ismerem az emberkezet, mely teleírta, hát azt a kezet ne ismerném, mely kitörülte?

E nehéz korszak száműzött engem íróasztalomhoz. — De nem! Nem exiliumom, asyllumom volt az.

Nem is ott kezdődik, kicsi gyermekkoromnál kezdődik az.

Nem adomázási vágyból, nem is önéletleírási ösztönből írom le ezeket; hanem hogy láthatóvá tegyem, hogyan fejlődött ez ki csirájából.

Nekem gyermekkori játékszerem sem volt más, mint a palatábla, meg az iral.

A mit írtam, ahhoz rajzoltam is, s a

mit rajzoltam, ahhoz valami történetet is írtam.

A legelső pikturám hat esztendőös koromban egy farkas volt s alá ez a, történetesen alkaikus, vers volt írva: «búsulást hallata bokrokban egy farkas». Hogy mi busította el olyan nagyon azt a farkast, arról most már fogalmam sincs. Hanem a farkas meg a vers most is meg van valahol, mert késsel volt belekarcolva a nagy palatáblába.

Második művészi kísérletem egy szörnyeteg vers mellékletében a hirhedett Róth-féle család gyilkosának arczképe volt. Ekkor már hét esztendőös voltam. Jó apám dicsekedve mutogatta azt az ismerőseinek s sokáig ott láttam azt a bibliába eltéve. Kilencz éves koromban már két versem jelent meg a «Regélő»-ben, meg a «Társalkodó»-ban; az egyik

valami négerrel bajlódik, a másik azonban egy ismerős alakot, a város bolondját énekli meg; alányomtatva a nevem, szülőttevárosommal és életkorommal együtt. Ez első siker által elkapatva, rögtön és egyenesen a drámaíráshoz fogtam.

Tíz esztendő voltam már, ez elég indok rá. Elő is adtuk azt a darabot kortársaimmal. Hanem az irigy kritika agyonhallgatta. S én ennek következtében elég jókor rájöttem arra a tudatra, hogy ha az ember író és festő akar lenni, elébb talán jó lesz iskolába járni.

Azóta mindig iskolába járok.

Sokat éltem, sokat tapasztaltam, sokat olvastam.

És az, a mi nekem sok, még mindig olyan elenyésző parány az összeségben, minő a föld a világrendszerben.

Az élet és a könyvtár két nagy iskola.
A teremtésnek két nagy universuma.

Mik a csillagos ég minden csodái egy
könyvtárhoz képest?

Ez a tünemény, ez a phaenomenon,
melyben látható a lélek, Isten.

A nagy szellemek összeségének hagyomány-
mánya. Az eszmék, a gondolatok álló
csillagai. A minden materiális mozduló
fölött álló, a semmi anyagra nem redu-
kálható ember meteorjai.

És mennyivel nagyobb csodája a te-
remtésnek a napok tejútjainál maga az
emberi szív élete.

Annyi millió között két egymáshoz ha-
sonló élettörténet nincsen. A hány szív,
annyi történet, örökké új és kimeríthet-
len, végtelenebb a makrokosmosnál; egy
világ, mely magát mindennap újra meg
újra teremti és nem ismétli soha.

Harmincz év óta mindig hordok magammal egy-egy kis könyvecskét, a mibe mindazt följegyzem, a mit az élet és könyvtárak tanítanak. Egy kis gyűjtemény már maga ez a könyvecskéim halmaza s a belejegyzett tárgyak tömege nem egy, de tíz emberélet munkásságának alapot adna. De azoknak soha sem fogja hasznát venni senki, magam sem valamennyinek. Mert az alkotáshoz nem elég az akarat, nem elég a tehetség: oda inspiráció kell.

Lehet valakinek a leghálásabb költői tárgy a kezében, birhatja az írói nyelvet, a ragyogó tollat, merész phantáziát; ha nem tudta megtalálni a sugallatot, mely tárgya iránt átmelegítse, mely annak rejtélyeit előtte feltárja: vesződni fog, kínnal alkot és belefárad s mikor elkészült vele, bánja, hogy megteremté.

Ellenben minő földöntúli gyönyör az : az önkénytelen sugallattól átmelegülve dolgozni egy munkán, melybe alkotója bele tudott mélyedni lelke egész szeretetével, azt az első megfogamzás perczében készen látja maga előtt s nem tud tőle megválni, míg be nem fejezte.

Én éreztem mind a kínjait, mind az örömeit ennek a munkának.

Ki tanuskodjék a látható Istenről, ha a költő nem, a ki ugyanazzal a tollal írhat jót, írhat rosszat. Ezt a klasszikus kor költői vallották már: «Est Deus in nobis!» S az «invita Minerva» krite- riona volt náluk a költői érzéknek.

Azokat a munkáimat, a miket az olvas- hatók közé soroznak, mindig egy pil- lanatnyi ötlet teremté meg; másokhoz évekig készültem s most bánom, hogy a tűzbe nem dobtam.

Vannak munkáim, a melyeknek keletkezését egy-egy nagy csapás idézte elő. Például az «Üstökös» czimű humoristikus vállalatom úgy keletkezett, hogy egyszer egy barátom hibája miatt nagy bajba kerültem s gondterhesen járkáltam künn a kertemben, akkor még fiatal fácskáim között s ime, mint Mózesnek a csipkebokor, nekem a ribiszkebokor súgta meg, hogy kezdjek meg egy művet, a mihez akkor még minden hiányzott, humorisztikus író, rajzoló és olvasó közönség, csak egy volt meg, a mi nem kellett: osztrák censura. S ez a sugallat szülte azt a vállalatot, melynek huszonkét évfolyamában a magyar néphumor van összesítve s mely rám nézve is egy új fordulópontot képezett és szabadulást nyitott önerőm útján.

Mennyi gondnak, mennyi aggodalom-

nak, mennyi keserűségnek volt eloszlatója rám nézve az íróasztal! Az íróasztal még a börtönt is otthonná tudta változtatni rám nézve s bástyám volt, a hol ellenségeim el nem értek, bűvköröm volt, mely előtt balsorsom rám nem talált.

Azért írok olyan sokat. Volt idő, azt mondják, a mikor szükség volt rá, hogy a nemzeti önérzet ébrentartásáért írjak; most már nincs rá szükség: most már csak magamnak írok.

S hogy magyarul írok, azt nem azért teszem, mert nemzetem iránti kötelességem kényszerít, hogy hű hazafi legyek, hanem azért, mert én olyan szép, kifejezésekben gazdag, mondataiban tökéletes, a gondolatokhoz odataláló nyelvet nem ismerek, mint a magyar. Miért is nem világnyelv? Ha ezt más nemzetek nagy szellemei tudnák! Hiszen magyar

nyelven költeni, olyan, mint a hegedűművésznek a straduarión játszani! Miért nem beszéli ezt a művelt nagy világ? Sokszor kérdezem magamban, hát már az Isten a magyar nyelvet csak a saját gyönyörűségére teremtette?

De én hálát adok neki, hogy ezt nekem adta anyanyelvül; hogy ezen a nyelven mondhatom meg neki, hogy én látom őt a csillagtejutakban, látom az aszú falevél férgeinek életében; látom saját sorsom rejtélyes fordulataiban, látom nemzetem csodateljes történetében, látom az emberi lángész remekeiben, látom az üres papirlapon előttem.

Nincs olyan nagy és nincs olyan kicsiny, a hol őt ne látnám.

S nem félek kimondani, hogy a nagy és kicsiny között, a ki közepén áll, az az ember.

Nem a csillagos ég, az ember az istenség tanuja.

A nap csak eszköz, a föld a czél, bárha ez forog is amaz körül; s a mindenség közepe nem a Syrius, hanem az emberi szív, mely megtelt Istennel!

NEGYVEN ÉV VISZHANGJA

(1883)

Tavaly múlt negyven éve annak, hogy a legelső elbeszélésem az olvasóközönség elé került. A címe «Istenitélet». Pályamű volt: «egy» arany jutalmat nyert s megjelent a «Tavaszi» című almanachban. Azóta nagyon sokat írtam: hogy mennyit? magam sem tudom megmondani.

*

Hogy lehetett ennyit összeírni?

Legelőször is az rá a válaszem, hogy
negyven év szép idő!

Azután pedig micsoda negyven év!

Négy olyan különböző korszak egy-

másutánja, melynek minden eszmejárása különbözik, elüt a másikétól.

✱

Ennek a négy különböző korszaknak minden eseménye, minden alakja átvo-
nult a szemem előtt. Kicsiny pont voltam benne, de mindenütt ott voltam.

✱

Nem tartom semmi érdemnek, hogy sokat dolgoztam; nem követelek érte se a jelenkortól, se az utókortól semmit, még azt sem, hogy olvassák. Magamnak írtam; gyönyörűségem volt benne. Ez volt a világom, életemnek titka, utamnak vezetője, nagy bajokban vigasztalóm, balsors csapásai között védelmezőm, jobb idők reményét, megnyugvást, új erőt új küzdelmekhez ez adott, ez az fróasztal;

elvesztett vagyont ez adott vissza, rámtámadó ellenségeket ez vert vissza; az életet újra kezdeni ez buzdított. Negyven éve beszélgetünk egymással, s még mindig van egymásnak valami mondani valónk. Sok jó volt, a mit szerettem ezen a világon, sok elmúlt már belőle: a többit itt kell hagynom. Megnyugszom benne. Hanem hogy az íróasztalomat itt kell hagynom: azt sajnálom.

S ha már ennyire mentem az emlékszellőztetésben, hadd mondjam el azt is, hogy lettem én regényíróvá.

Előrebocsátom, hogy fatalista vagyok, omenekeben, prædestinációban hiszek: a földöntúli világ, az életentúli élet, az érzékektől felfoghatatlan lények befolyása sorsunkra, meggyőződés nálam. Egész életemen át annyi rendkívüli csoda által szabadultam meg magam kereste veszé-

lyekből, hogy egészen theosophistává lettem.

Maga a családomnak a czímere is egy kész regény. Ütközet volt a magyar király és a török vezér között. Egy fiatal zászlótartó felfedezi a királynak, hogy a spanyol tüzérek meg vannak vesztegetve az ozmanoktól: szándékosan rosszúl lőnek. «Lőjj te jobban!» mond neki a király. Erre a zászlótartó odalép az ágyúhoz, célbaveszi a török vezér sátorát s úgy odatalál a szakállas golyóval, hogy a vezér halva terül el. Ez mind le van festve a czímerpaizsunkon: a zászlótartó az ágyúval a veres mezőben, alatta a török tábor a félholdas sátoraival, a vezér a közép-sátorban; csak egy fiatal hajadon hiányzik még (az én præsuntiv ósanyám), a ki a koszorút a hős zászlótartó fejére fettegye, s kész a regény.

Ezt hallottam én elbeszélni, mikor még nagyon kicsi gyerek voltam, az édes apámtól. Neki is voltak költői, művészi hajlamai. Emlékezem azokra a jó vastag papirosra írt verses könyveire, a mikhez igen jellemzően rajzolt és kiszinezett alakok is voltak festve. Meg volt neki Blumauer travestált Aeneise is, saját rajzaival illusztrálva; s milyen szépeket tudott nekem mesélni a «Szalonna várról», — «Csalóka Péterről», — Hüvelycsik Palkóról» — a «farkas komáról», — meg a «jövendőmondó cigányasszony»-ról az insurrectio alatt! — Hanem a hivatala egészen mostoha talaj volt a költői és művészi hajlamokra. Ügyvéd volt és a városi árvavagyon pénztárnoka. Ezekhez az ellentéte kell a poézisnek: s nála az is megvolt. A rendszerető pontosság.

Visszaemlékezem rá, hogy egyszer kis

gyermekkoromban felvitt magával az apám a városházára, a hol a hivatala volt, s megmutogatta a nagy vasládákat, a mik mesterséges zárossal nyíltak fel, s azokban azt a sok mindenféle csillogó és penészes pénzt. Egy hivatalnoktársa is jelen volt, az ellenőr. Egy gömbölyű fatányérban álltak a legkisebb ezüst pénzek, ötkrajczárosok. «No, végy el belőle magadnak egyet!» mondá az ellenőr. Szép fényes újveretű pénzek voltak. — «Nem szabad, az a másé» mondám. «Igen, de én a helyett egy ócska ötöst teszek vissza a magam zsebéből» biztatott a jószívű gyermekbarát. Erre aztán bátorságot vettem magamnak egy ötöst kiszemelni a sok közül. De nagyon égette én nekem az az ötös a markomat. Mégis csak olyan pénz ez, a mi az én apám gondviselésére van bízva. Mikor senki se nézett oda, visz-

szatettem az ötöst a tálkába. Mikor az apám halálával a számadásait és a pénztárt átvették : öt krajczárral többet találtak benne a kimutatásnál. Ez az én visszalopott öt krajczárom volt. És én annak az ősnöknek a *véres kezére*, a ki egy török basát ölt meg, nem vagyok büszke ; de az apámnak a *tiszta kezére* az vagyok.

✱

Az elemi iskolában volt egy kedves tanítóm, Székely János ; leczke után sokszor ott tartott s mesélt nekem régi szép adomákat Mátyás királyról, Mária Theresia udvari bolondjáról, találós meséket, a mik közül egyre emlékezem : « az elseje mindig *fur* ; a vége, *lány* előtt csipked s szúr : ha kitalálsz is furcsa, ha nem találsz is « furcsa ». Ez aztán arra buzdított, hogy én csináljak találós mesét : még

pedig versben. Az első siker arra buzdított, hogy még merészebb kísérletet tegyek. Volt egy utcán járó bolond a városban, ki mindig azt kiabálta, hogy «urak a papok!» (nem is volt egészen bolond). Erről írtam verset. Egyszer odafenn járt Komáromban Tóth Lőrincz, akkor épen a tudós akadémiától pályakoszorúzott költő (Komárom a poéták hazája); meglátta az én két versemet, elhozta Pestre, kiadatta az egyiket a Regélőben, a másikat a Társalkodóban, alányomtatva az egész nevem prædicatumostól, az életkorommal együtt: kilencz éves. — Ez volt a fátumom. Ezzel el voltam jegyezve a muzsának. El volt döntve, hogy nem lesz belőlem se szolgabíró, se vicefiscalis. — Még egy másik múzsának a nyomai is keresztezték az útam, a festészeté; tollrajzaim közül egy, a mit 14 éves ko-

romban rajzoltam, szintén a nyilvánosságunk lett átadva (Tóth Ferencz, ref. superintendens arczképe) s sok olajfestményű arczkép heverhet még, ha emlékezik még rájuk valaki, tőlem, a világban; hanem ez nem volt komoly szenvedély.

*

Mikor Pozsonyból hazakerültem, már akkor az én feledhetetlen jó apámat halálos betegen találtam. Még abban az évben meg kellett ismernem azt a megmérhetetlen nagy fájdalmat, a mi az árvaságra jutás. Ez annyira összetörte a lelke-
met, hogy halálos beteg lettem utána. Csak áldott jó Eszter néném ápolásának köszönhetem, hogy megmaradtam. Itt hozta elélem (ismét) a sors azt a férfiút, a kinek befolyása egész életemre kihatott, Vály Ferenczet. Előbb tanárom volt. Később

sógorom lett, ki nénémet elvette. Puritán szigorúságú ember volt. Sok oldalú tudományos műveltséggel bírt. Nem csak azt tanította, s nem csak azokban a tanórákban, a mik kötelezett tantárgyak és órák voltak, hanem mindenfélét, a mi az életben hasznos, a mi a műveltséget kiegészíti. Reggeltől estig foglalkozott a lélekműveléssel. Senki sem sokallta meg. Úgy tudott tanítani, hogy az gyönyörűség volt. Egy évben előszedte velem a gymnasium könyvtárából a nagy incunabulákat, s azokból készíttetett velem tanulmányokat, s három év alatt megtanított francziául, angolul és olaszul. Igaz, hogy mindennap télen-nyáron öt órakor reggel már ott kellett lennem az ő írószobájában; de azt meg is szoktam, úgy hogy most is mindig hajnalban kelek fel s tíz óráig dolgozom: mikor más ember felkel, már akkor én

elvégeztem s járok a publicum officium után.

Ez alatt mindennapi gyakorlataim voltak a rhetorica és poézis feladványai; de azok (hála Istennek!) mind elégték a padláson Komárom bombáztatása alatt; nem kell rettegnem, hogy valaha kinyomtatják.

Tizenhét éves koromban a pápai főiskolába küldött el szeretett jó anyám, a hol akkor kitűnő tanári kar volt: Tarczy, Bocsor, Stettner; mind elsőrendű tudományos capacitások, a kiknek az előadásait nem «muszáj»-ból hallgattuk, hanem a tudvágytól hevített ifjui lélek vonzódásával. És miután (ismét) a sors olyan kortársak közé hozott, a kiknek a szelleme versenytérre kényszerített. Ott voltak Kerkapolyi, Petőfi, Petrich Soma, Gondol Gábor, Bárány Gusztáv, Bathó

Bálint, Gaál Péter; mind nevek, a miknek a betűi maig is fényesek. Ott volt «Képző-társasága» a fiatalságnak, a hol hetenkint irodalmi műveket olvastunk fel, azokat bírálatra kiadtuk, a bírálatokat is felolvastuk; ebben az évben egy «Tavaszi» című almanachot is szerkesztettünk s akadt rá kiadónk: ebben jelent meg az *első elbeszélésem*.

Ekkor tele voltam egészségtelen képzelődéssel. A miket írtam, csupa világfájdalom, embergyűlölet, sentimentalis érzélgés; rendkívüli, hihetetlen esetek hajhászása; a mihez járult még az is, hogy testileg is sokat szenvedtem. Folyvást fájt a mellem: elhitettem magammal, hogy tüdővészben vagyok. Jó anyám azt hitte, hogy a pápai éles levegő és meszes víz a bajom, s elküldött az áldott levegőjű alföldre, Kecskemétre, a jogi tan-

folyamra. Áldott legyen érte! Mert itt lett belőlem ember; e derék tősgyökeres magyar városban: és különösen itt lett belőlem magyar író. Itt ismertem meg az igazi népeletet, a maga kifogyhatatlan változatosságában; a néphumort, a puszták világát, egész írói működésemmek az alaphangulatát itt sajátítottam el, s a mellett testileg is megerősödtem: elmúlt rólam a mellbaj, a világfájdalmas bolondságok, új vért, új szívet kaptam, és kedvet a munkához. — Tizennyolcz éves voltam, mikor az első drámámat írtam Kecskeméten, a minek a czíme «Zsidó fiú» (tárgya: Fortunatus Imre, II. Lajos pénzügyére). Ezt a művemet Petőfi másolta le, minthogy pályamű volt, idegen kéz írásának kellett lenni; s az akadémiai pályázaton *dicshírelet* nyert e drámám, sőt öt szavazat közül kettő: Vörösmarty és

Bajza, a száz aranyos pályadíjra ajánlotta azt. A munkának természetesen nagy hibái voltak. Vörösmarty és Bajza atyai szeretettel hívtak oda magukhoz és nem restelltek naphosszant fáradozni velem, hogy ezeket a hibákat kiigazítani segítsék. (Ugyan ki tenné ezt meg a mai világban fiatal íróval?) Utoljára azt mondtam: «Irok én ennél jobbat, menjen ez a semmiségbe!» S a «Zsidó fiú» soha sem jelent meg. Most már sajnálom, hogy elpusztítottam. Azt tudom, hogy jó jambusokban volt írva. A tárgyát később fel dolgoztam «Fortunatus» cím alatt novellának.

Tizenkilencz éves koromban írtam az első regényemet, a «*Hétköznapiak*»-at. Az egész kecskeméti visszaemlékezés: zabolátlan fantázia szüleménye; de itt-ott olyan leírásokkal, hogy most nem tudnék

hasonlót írni. Ezt Hartleben adta ki, Nagy István ajánlatára, igen tisztességes tiszteletdíj mellett. — Azontúl aztán nem kellett nekem többet a prókátorság. Maga a principálisom, a derék Molnár József ajánlotta Heckenastnak kiadásra a két első novellámat: «*Vadon virágai*» cím alatt. Azok közül az *első* novella, «*Sonkolyi Gergely*», hat kiadást ért meg, s angolra is lett fordítva (Hungarian sketches. Mr. Stuart).

Húsz éves koromban már állandóul Pesten laktam s tagja voltam a Petőfi által tervezett «*tizek társaságának*», melynek irodalmi missiója volt; de nem kezdett hozzá.

Petőfi befolyása nagy tényező volt pályám kezdetén. Az ő fényes sikerei buzdítottak engem is. Bámulói voltunk mind a ketten a franczia romantikusoknak, az-

után Shakespearenek, Byronnak, Shelleynek; — első műveimen észrevehető a Hugó Viktor és Sue Jenő bálványozása; csak a humorisztikus munkáknál érvényesül valami önállóság. Kerestem a rendkívüliségeket, a soha meg nem történte- ket. Ambitióm volt, olyan helyeken járni, a hol még pegazus patkója nyomot nem hagyott.

Ekkor szólított fel Frankenburg az általa kiadott «*Életképek*» szerkesztésének átvételére. Huszonkét éves voltam. Nem a magam érdeme, hanem a közreműködött íróársaké, hogy bátran elmondhatom, miszerint annál becsesebb évfolyamai magyar szépirodalmi lapnak nem voltak, talán nem is lesznek. Olyan irodalmi csillagzatok, mint Petőfi, Arany, Vörösmarty, Tompa egyszerre, egymás mellett, körülvéve Jósika, Gyulai, Szász,

Lévay és annyi más ifju tehetségtől. Hanem engem a lapszerkesztés elzsibbasztott. Költő és szerkesztő egyszerre nem lehet valaki. Lehet, de rossz lesz, vagy az egyik, vagy mind a kettő.

Jöttek aztán az 1848-iki martiusi napok.

Akkor kezdtem lenni huszonhárom esztendő.

Hogy mit csináltunk ezeken a napokon, az más lapon van megírva; annyi bizonyos, hogy a forradalom egész más irányt adott az eddigi költői működésnek.

Engem is ragadott magával Petőfi, mint Phætont a világgyújtogató napszekér.

Szerencsémre, hogy (ismét) a sors összevezetett ugyanekkor egész életemnek jó nemtőjével, a feleségemmel: akkor még Laborfalvy Rózával.

Maga is egy rendkívüli tehetség: az

előadó művészetben párját nem találó alak; erős, önálló lélek; a mellett széles tanulmánynyal, ismeretgazdagsággal megáldva, akarata aczél, hanem a szive arany.

A mi életemben sikernek nevezhető, annak legnagyobb részét neki köszönhetem.

Nem beszélek életem regényéről, a minek ő volt vezérfénye, s azt hálával kell elismernem; a ki elolvassa *Politikai divatok* című regényemet, ott a főalakban sokszor ráösmerhet. Hogy keresett fel bujdosásomban, hogy szabadított meg ezer veszély közül, hogy jött velem fényes életmódból hosszú nyomort, üldözést, halál-rettegést viselni a szabadságharcz alatt? ez mind az *embert* illeti csak; de hogy mi befolyást gyakorolt egész irodalmi működésem irányzatára, arról műveimnek egész sorozata beszél. A mi

láng van bennük, az az ő szikrájánál gyúlt meg. Egy írónak a kedély az, a mi az eső és napsugár a kertésznek: mesterség, üvegház pótolja mind a kettőt; de a zamatot csak amaz adja meg. S ezt a kedélyt köszönhetem az asszonynak.

Annak, hogy olyan sokat dolgozom, az egyik oka az is, hogy szeretek otthon lenni.

S hogy még egyet megvalljak, még a bírálóim legelsőjét is tisztelem az én asszonyomban. Az ő ítélete nekem oraculum.

És én egyáltalában nagyon tisztelem a bírálókat. Köszönöm, ha velem foglalkoznak, s tanulok tőlük. Petőfi mindig becézett, annak minden nagyon jó volt, a mit írok. Ez elrontja a fogat. A kritika keserű, de gyógyít. Sokat köszönök

Gyulainak, még többet Aranynak és Keménynek, a kik, ha nem nyilvánosan is, de magánhasználatra szánt bírálataikban olykor kegyetlenül bántak velem, s nagyon jót tettek vele.

*

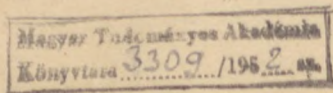
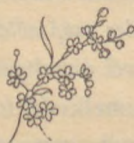
A magyar tudományos akadémiának az elismerését is hálás köszönettel kell felemlítenem, mely nekem a levelező tagságot 1850-ben, úgy szólván, előlegezte; mert még ekkor mindössze hat kötet munkám volt csak a közönség előtt: a «Csataképeket a forradalomból» ebben az évben írtam. Az akkori rémuralom alatt a magyar tudományos akadémiának sem volt szabad közgyűlést tartania: én tehát olyan formán lettem tudóstársasági taggá, hogy az *akadémiai igazgató-tanács ajánlatára* az akkori *katonai főparancsnok-*

ság által neveztettem ki (a hogy ezt a kiállított diplomám bizonyítja). Nem hiszem, hogy a kerek földön volna még valaki, a ki hasonló úton jutott a halhatatlanok sorába! Csak 1859-ben jutottam be újra rendes tagnak megválasztás útján.

És mostan, legvégül, hadd szóljak rólatok, leghívebb munkatársaim, segítőim, gyámolítóim: *édes szép zöld fáim!* a kiket ültettem, magjáról neveltem, ójtva idomsítottam: égnek emelkedő földi társak. Ti tudjátok, mennyit suttogtatok nekem? mennyi gondolatot hullattatok alá virágaitokkal? hányszor kerestem nálatok eszmét, felüdülést? mennyi álmod, ábrándot árnyékoltatok be? egész világ üldözése ellen hogy rejtettetek el? szívnek nehéz háborgásait hogy csendesítettétek el? Ha egyszer valaki idejön, azt kér-

deni, miért tudtam többet dolgozni nyáron, mint télen, mondjátok el neki, hogy ti is ott voltatok akkor.

A szabad természet volt az én sokatírásomnak legfőbb, legmélyebb titka!

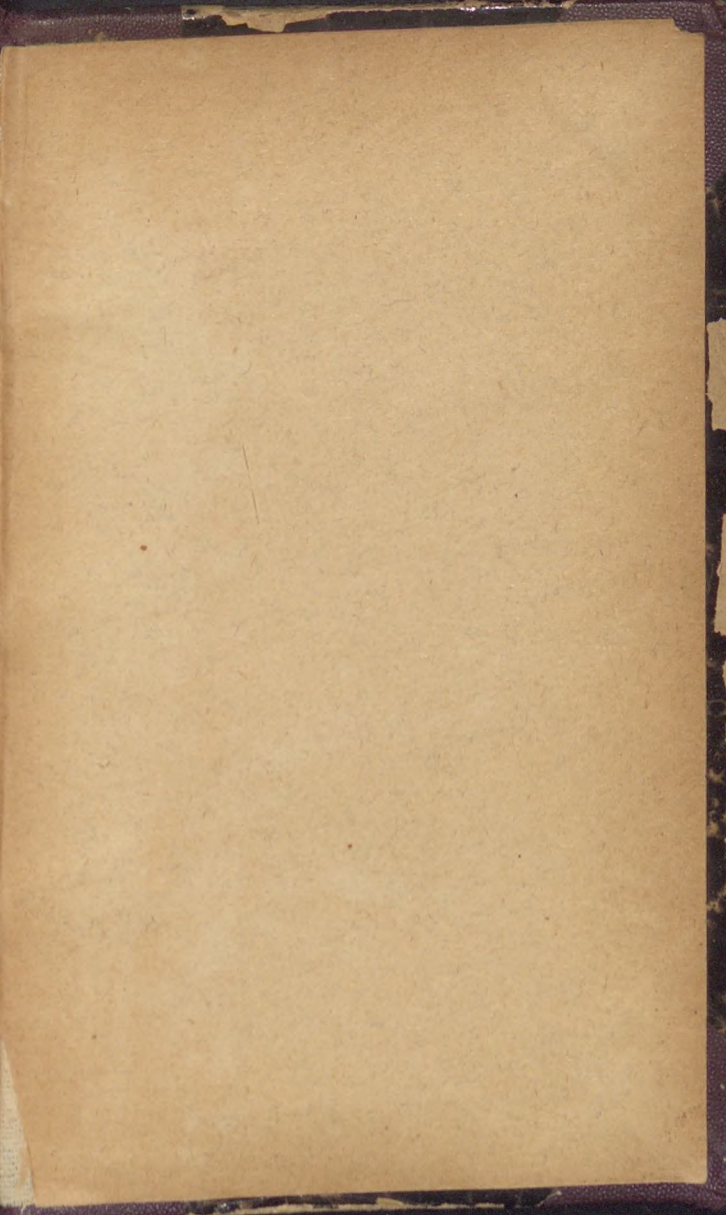

Ára füzve 4 K, bőrkötésben 6 K.

THE
BOOKS

132,814

LOCAL
ONNACAR

